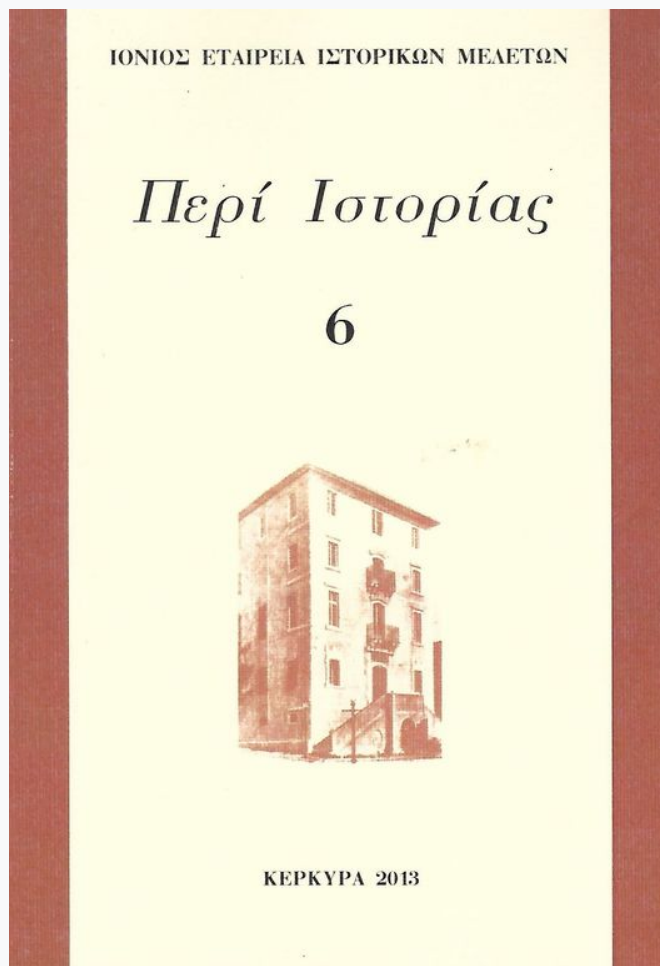

Peri Istorias

Vol 6 (2013)

Οι γυναίκες της Κέρκυρας: Από την tutela στη χειραφέτηση (1600-1864)

Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης

doi: [10.12681/p.i.24781](https://doi.org/10.12681/p.i.24781)

To cite this article:

Πλουμίδης Σ. Γ. (2020). Οι γυναίκες της Κέρκυρας: Από την tutela στη χειραφέτηση (1600-1864). *Peri Istorias*, 6, 17-40. <https://doi.org/10.12681/p.i.24781>

ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΤΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ:
ΑΠΟ ΤΗΝ TUTELA ΣΤΗ ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗ (1600-1864)

Η προσέγγιση των ζητημάτων του φύλου οφείλει να ξεκινήσει από τη γνώση του νομικού πλαισίου. Το Δίκαιο και η Νομολογία αποτελούν, ασφαλώς, σημαντικό δείκτη για τις νοοτροπίες της κοινωνίας. Το βενετικό Δίκαιο εισήχθη στην Κέρκυρα με τη βενετική κατάκτηση και άρχισε να ισχύει επίσημα με απόφαση του δόγη Antonio Vener από την 9η Ιανουαρίου 1386.¹ Στο χρυσόβουλλο του 1387, που αποτέλεσε τον καταστατικό χάρτη του νησιού, ορίστηκε με σαφήνεια ότι η δικαιοσύνη θα λειτουργούσε σύμφωνα με τη βενετική νομοθεσία σύμφωνα με τον Ιωάννη Σκαλτσούνη, έχουμε «ασφαλή μνεία» ότι οι βενετικοί νόμοι εφαρμόζονταν στην Επτάνησο από τον 15ο αιώνα και εξής.² Οι βασικές πηγές που χρησιμοποιούνται εδώ για τη μελέτη του βενετικού Δικαίου, είναι η περιεκτική συγγραφή του τελευταίου δόγη της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας Δανιήλ Μανίν,³ η οποία μεταφράστηκε στα ελληνικά το 1889, και η σύνοψη της βενετικής νομοθεσίας (*Statuta Veneta*) από τον D. Rizzardi-Griffi, που δημοσιεύθηκε στη Βενετία το 1709.⁴ Η δικαιοδοσία της ορθόδοξης Εκκλησίας της Κέρκυρας σε αστικές υποθέσεις του ποιμνίου της κατοχυρώθηκε με βούλλα του πάπα Λέοντος Ι΄ το 1521 και επικυρώθηκε από τον πάπα Παύλο Γ΄ το 1540 και ύστερα από δύο χρόνια με ψήφισμα της βενετικής Γερουσίας. Στην ύλη των εκκλησιαστικών δικαστηρίων υπάγονταν θέματα αναφερόμενα στο οικογενειακό και στο κληρονομικό Δίκαιο και στα δημόσια ήθη: Στη μνηστεία, στη σύσταση, λύση ή ακύρωση γάμου,

¹ G. Pojago, *Le leggi municipali delle Isole Jonie dall'anno 1386 fino alla caduta della Repubblica Veneta*, vol. I, Corfù 1846, σ. 25.

² Ιωάννης Σκαλτσούνης, *Μελέται επί των αστικών νόμων των Ιονίων Νήσων*, Αθήνησι 1866, σ. 8. Πρβλ. Δημήτριος Χρ. Καπάδοχος, *Η απονομή της δικαιοσύνης στην Κέρκυρα από τους Μεγάλους Πρωτοπαπάδες την ενετική περίοδο (1604-1797)*, Αθήνα 1990, σ. 22.

³ Δανιήλ Μανίν, *Περί της αστικής, εμπορικής και ποινικής των Ενετών νομοθεσίας*, μτφρ. Μιχαήλ Στεφ. Ιδρωμένος, εν Κερκύρα 1889.

⁴ D. Rizzardi-Griffi, *Volumen statutorum legum ac iurium tam civilium quam criminalium DD. Venetorum cum correctionibus serenissimorum principum pro tempore, Venetiis 1709*. Ο τόμος αυτός φυλάσσεται στο Κέντρο Ερεύνες της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών και, κατά τη γνώση μας, είναι η μοναδική έκδοση των *Statuta* που υπάρχει στην Ελλάδα. Τα *Statuta Veneta* ήταν η συλλογή των νόμων που εξέδωσε η κεντρική διοίκηση της Βενετικής Δημοκρατίας από το 1242. Η τελευταία έκδοσή τους πραγματοποιήθηκε το 1729 από τον δόγη Αλοΐσιο Μοτίσενιγο.

στην εγκατάλειψη της συζυγικής στέγης, στη διατροφή, σε εγκλήματα κατά των ηθών (παρθενοφοβία, βιασμός), καθώς και σε θέματα συναρτώμενα με την πατρική εξουσία και την εκ διαθήκης διαδοχή.⁵ Οι ορθόδοξοι χριστιανοί, άλλωστε, προτιμούσαν την εκκλησιαστική δικαιοσύνη από τη βενετική, διότι η εκδίκαση από τα κοσμικά δικαστήρια ήταν πολυδάπανη, χρονοβόρα και εφέσιμη (ενώ αντίθετα η απόφαση του Μεγάλου Πρωτοπαπά ήταν ανέκκλητη).⁶

Εκτός από τους νομικούς κώδικες και τη μελέτη του Μανίν, η παρούσα μελέτη αξιοποιεί, επίσης, εκτενές πρωτογενές υλικό από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους – Αρχεία Νομού Κέρκυρας (Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ.), ούτως ώστε να σχηματιστεί πληρέστερη εικόνα σχετικά με τις έμφυλες σχέσεις και τον ρόλο του γάμου στη νομική υπόσταση και στην υλική επιβίωση των γυναικών. Ο θεμελιώδης θεσμός του γάμου ήταν πρωταρχικής σημασίας για τις γυναίκες, οι οποίες μέχρι τον 20ό αιώνα ήταν αποκλεισμένες από τα κοινά. Η ζωή της γυναίκας περιστρεφόταν άρρηκτα γύρω από τον συμπαγή άξονα του γάμου (και της οικογένειας). Η προίκα που δινόταν με τον γάμο, αποτελούσε σχεδόν τη μοναδική υλική βάση της γυναίκας. Παράλληλα, ο γάμος έθετε τη γυναίκα υπό την απόλυτη κυριαρχία του άνδρα. Η συνήθης επιλογή του γαμπρού από τους γονείς (ο «στανικός» γάμος) επέτεινε τη δυστυχία της. Η γυναίκα-σύζυγος αποκτούσε το αυτεξούσιο μόνο μετά τον θάνατο του συζύγου της ή τη λύση του γάμου. Επ' αυτού εξετάζονται οι οικονομικές δραστηριότητες των χηρών, πέραν της αυτονόητης συμμετοχής τους στις αγροτικές εργασίες, και η διαχείριση των προσωπικών περιουσιακών τους στοιχείων μέσα από διαθήκες, δωρεές, αγοραπωλησίες, επενδύσεις κ.λπ.

Όπως, λοιπόν, συνέβαινε και στις υπόλοιπες ελληνόφωνες χώρες, η παρουσία της γυναίκας στην Κέρκυρα εντοπίζεται στο περιθώριο της δημόσιας ζωής και περιορίζεται κυρίως στα ζητήματα προίκας, γάμου και οικογένειας. Στις βενετικές απογραφές του κερκυραϊκού πληθυσμού του 17ου και του 18ου αιώνα (1692, 1711 και 1714), οι οποίες διενεργήθηκαν από την «εγχώριο διαχείριση» της νήσου, η γυναίκα δεν απογράφεται, παρά μόνο οι άνδρες που ήταν αρχηγοί των οικογενειών (ηλικίας συνήθως 30-60 ετών, αλλά και 10, 12, 15 και 16 ετών). Η ύπαρξη των γυναικών ως ανθρωπίνων οντοτήτων αποσιωπάτο πλήρως από την επιχώριο κοσμική εξουσία. Οι γυ-

⁵ Θ. Δ. Φραγκόπουλος, *Η εν ταις Ιονίσις Νήσις Αστική Νομοθεσία κατά τους ενετικούς νόμους και τας εν ισχύι διατάξεις του Ιονίου Πολιτικού Κώδικος*, Αθήνησι 1886, σσ. 53-54. Αθανάσιος Χ. Τσίτσας, *Η Εκκλησία της Κέρκυρας κατά την Λατινοκρατίαν 1267-1797*, Κέρκυρα 1969, σσ. 46, 51. Δ. Καπάδοχος, *Η απονομή της δικαιοσύνης στην Κέρκυρα*, ό.π., σσ. 29-31.

⁶ Αθ. Τσίτσας, *Η Εκκλησία της Κέρκυρας*, ό.π., σ. 95. Δ. Καπάδοχος, *Η απονομή της δικαιοσύνης στην Κέρκυρα*, ό.π., σσ. 163, 166.

ναίκες της Κέρκυρας καταμετρώνται για πρώτη φορά στην απογραφή του 1781. Δεν καταγράφεται όμως η ηλικία τους ή η οικογενειακή τους κατάσταση, παρά μόνο εκείνη των ανδρών, ενώ ως αρχηγοί των οικογενειών εξακολουθούν να αναγνωρίζονται μόνο άνδρες.⁷ Επί βενετικής διοίκησης, η γυναικεία ύπαρξη υφίστατο μόνο στη σκιά του «ισχυρού» φύλου. Γυναίκες αναγνωρίζονται για πρώτη φορά ως αρχηγοί οικογενειών (padroni) την περίοδο της Ιονίου Πολιτείας, στην απογραφή της πόλεως της Κέρκυρας του 1802-1804. Οι γυναίκες αυτές (104 στον αριθμό) ήταν στο σύνολό τους χήρες και στη συντριπτική πλειονότητά τους (83) πτωχές (poveri, indigenti), στοιχείο δηλωτικό της κρατούσας αντίληψης ότι η οικονομική επιβίωση (και ευημερία) της γυναίκας εξαρτάτο πρακτικά από την εργασία ή/και την περιουσία του άνδρα.⁸ Όπως συνέβαινε και στη φεουδαλική Δύση, η χηρεία σηματοδοτούσε τουλάχιστον θεωρητικά, ιδίως όσον αφορά στις γυναίκες των πόλεων, την πορεία των γυναικών προς την ένδεια και την εξαθλίωση, και την υποβάθμιση του κοινωνικού τους status. Επομένως, η επιστροφή της προίκας, που προέβλεπε ο βενετικός νόμος, ήταν απαραίτητος όρος για την υλική επιβίωση των χηρών.⁹ Παρά τη συνεχιζόμενη αποσιώπηση των οικονομικών δραστηριοτήτων των γυναικών, η βρετανική Προστασία πραγματοποίησε το πρώτο βήμα για την αναγνώριση της αυθυπαρξίας τους. Η Κερκυραία απέκτησε σχεδόν ισότιμη με τον άνδρα θέση ως προς τα διοικητικά έγγραφα με την καθολική απογραφή του νησιού το 1827. Η απογραφή αυτή της βρετανικής Αρμοστείας κατέγραψε συνολικά 19.051 άρρενες κατοίκους, από τους οποίους 7.283 στην πόλη, και 16.534 θήλεις, από τις οποίες 6.451 στην πόλη. Στην απογραφή αυτή καταγράφεται καταλεπτώς, πέραν του ονοματεπωνύμου και του επαγγέλματος του άνδρα, το βαπτιστικό όνομα και η ηλικία της γυναίκας, καθώς και ο αριθμός και τα μικρά ονόματα των παιδιών της οικογένειας.¹⁰ Είναι προφανές ότι η βρετανική Προστασία αποτέλεσε το κατάλληλο πολιτικό πλαίσιο για την απαρχή της γυναικείας χειραφέτησης (στον αστικό χώρο) από την ανδρική κηδεμονία.

Η διοικητική ενσωμάτωση των γυναικών δεν σήμανε, ωστόσο, την α-

⁷ Γενικά Αρχεία του Κράτους – Αρχεία Νομού Κερκύρας (στο εξής Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ.), «Ενετική Διοίκησης», φάκ. 461 («Anagraffi della Città e Borghi di Corfù»). Πρβλ. Eftychia Kosmatou, *La population des Iles Ioniennes, XVIIIème-XIXème siècle*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, τ. Α', Paris 2000, σ. 53.

⁸ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Ρωσότουρκοι – Ιόνιος Πολιτεία», φάκ. 25, φίλτζα 27 («Ανάγραφον των οικογενειών της πόλεως Κερκύρας περιλαμβάνον την κατάστασιν αυτών», [1802-1804], φφ. 33).

⁹ Isabelle Chabot, «Poverty and the widow in late medieval Florence», *Continuity and Change* vol. 3, τχ. 2 (Αύγουστος 1988), σσ. 292-293, 298, 305.

¹⁰ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Ιόνιον Κράτος», φάκ. 76 («Anagraffi degl'Abitanti dell'isola di Corfù», Ιούλιος 1827).

παλλαγή τους από την υπεξουσιότητα. Η (θεωρητικά) πλήρης νομική χειραφέτηση οριοθετούσε και τη νόμιμη ηλικία γάμου. Ο γάμος ήταν το κομβικό σημείο (ή μάλλον ο αυτοσκοπός) στη ζωή της γυναίκας. Πάνω στον γάμο (και στην προίκα) αρθρωνόταν όλο το Δίκαιο περί γυναικών. Από τον γάμο απέρρεαν σχεδόν όλα τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις τους τόσο στον ιδιωτικό όσο και στον δημόσιο βίο τους. Για παράδειγμα, σύμφωνα με τα βενετικά Statuta, οι γυναίκες εν γένει (ανεξάρτητα από κοινωνική τάξη και ηλικία) δεν μπορούσαν να φέρουν διαμάντια οποιασδήποτε αξίας, από τη στιγμή που είχαν συμπληρωθεί δεκαπέντε χρόνια από τον πρώτο τους γάμο.¹¹ Σύμφωνα με το βενετικό Δίκαιο, η γυναίκα με τη συμπλήρωση των δώδεκα ετών ερχόταν σε «νόμιμο» ηλικία («haver l'età legitima»), δηλαδή αποκτούσε (θεωρητικά) το δικαίωμα να αυτοεκπροσωπείται ενώπιον των κατώτερων δικαστηρίων και να συνάπτει συμβόλαια και συμβάσεις. Με τη συμπλήρωση των δεκατεσσάρων ετών μπορούσε να παρουσιάζεται και στα εφετεία και θεωρείτο νομικά πλήρως χειραφετημένη. Η αντίστοιχη ηλικία για τους άνδρες ήταν κατά δύο χρόνια μεγαλύτερη.¹² Ο Αστικός Κώδικας των Ιονίων Νήσων προσδιόριζε ίδια όρια νόμιμης ηλικίας γάμου τόσο για τις γυναίκες (14 έτη) όσο και για τους άνδρες (16).¹³

Η συμπλήρωση της «νόμιμης» ηλικίας και της ηλικίας γάμου δεν συνεπαγόταν όμως και τη χειραφέτηση των γυναικών από τη γονική εξουσία. Ο Μανίν μας πληροφορεί ότι η γυναίκα χειραφετείτο πλήρως από τους γονείς της μόνο εάν παντρευόταν ή γινόταν μοναχή. Ειδικά, η γονική εξουσία (tutela) έπαυε με τον θάνατο του πατέρα (ή της χήρας επιτρόπου μητέρας).¹⁴ Το ίδιο ακριβώς προέβλεπαν και οι βασικές πηγές του υστεροβυζαντινού και μεταβυζαντινού Δικαίου (η *Εξάβιβλος* του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου, ο *Νομοκανόνας* του Μανουήλ Μαλαξού και το *Πρόχειρον νομικόν* του Θεοφίλου Καμπανίας). Η υπεξουσιότητα πρα-

¹¹ D. Rizzardi-Griffi, *Volumen statutorum legum*, ό.π. *Prattica sommaria civile et criminale di tutte le leggi decreti, Consigli et Ordeni del Statuto Veneto*, Venezia Genaro, 1605, σ. 56.

¹² D. Rizzardi-Griffi, *Volumen statutorum legum*, ό.π. *Prattica sommaria*, ό.π., σσ. 55, 60-61, 166.

¹³ *Codice civile degli Stati Uniti delle Isole Jonie*, Κέρκυρα 1841, σ. 24 (Βιβλίο 1ο, τίτλος V, κεφ. Α', § 141).

¹⁴ Δ. Μανίν, ό.π., σ. 36. Δ. Καπάδοχος, Η απονομή της δικαιοσύνης στην Κέρκυρα, ό.π., σ. 150. Πρβλ. Ιάκωβος Τ. Βισβίτζης, «Τινά περί των προικίων εγγράφων κατά την Βενετοκρατίαν και την Τουρκοκρατίαν», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 12 (1965) [Ακαδημία Αθηνών], σ. 40. Σπύρος Ν. Τρωιάνος, «Ο Ιόνιος Πολιτικός Κώδικας στην ελληνική νομική φιλολογία κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά την Ένωση», στο: Παναγιώτα Μοσχονά (επιμ.), *Το Ιόνιο Κράτος 1815-1864 (Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, Κέρκυρα 21-24 Μαΐου 1988)*, Αθήνα 1997, σ. 508.

κτικά σήμαινε ότι οι γυναίκες όφειλαν ανεξαρτήτως ηλικίας να έχουν τη συγκατάθεση των γονέων, προκειμένου να συνάψουν τον πρώτο τους γάμο,¹⁵ κάτι το οποίο επιβεβαιώνεται και από τις αρχαιακές πηγές (βλ. παρακάτω). Αντίθετα, οι υιοί, σύμφωνα με τη βενετική νομοθεσία, χειραφετούνταν από τη γονική εξουσία στην ηλικία των 16 ετών.¹⁶ Η εισαγωγή του Αστικού Κώδικα άμβλυσε τις σεξιστικές ρήτρες του βενετικού νόμου και βελτίωσε σημαντικά τη θέση της γυναίκας καθορίζοντας το ίδιο όριο ανηλικότητας για τα δύο φύλα. Μετά τη συμπλήρωση του εικοστού πρώτου έτους της ηλικίας τους τόσο οι υιοί όσο και οι κόρες, νόμιμοι ή νόθοι αδιακρίτως, μπορούσαν (τουλάχιστον θεωρητικά) να επιλέξουν τον γαμήλιο σύντροφό τους χωρίς τη συγκατάθεση των γονέων ή των κηδεμόνων τους.¹⁷

Ο γάμος επέβαλλε την ανδρική αυθεντία. Μετά τον γάμο η γυναίκα ετίθετο υπό την κηδεμονία (*protestà*) του συζύγου της,¹⁸ μία ρήτρα την οποία διατήρησε ο Αστικός Κώδικας: Ο σύζυγος όφειλε να «προστατεύει» τη σύζυγο και αυτή να «του υποτάσσεται».¹⁹ Ο σύζυγος αντιπροσώπευε τη σύζυγό του «εις όλες τας πολιτικές πράξεις», δηλαδή τις αστικές έννομες υποθέσεις (*atti civili*). Η γυναίκα μπορούσε μόνο να συντάξει διαθήκη χωρίς την άδεια του συζύγου της.²⁰ Όπως έχουμε τεκμηριώσει και αλλού, η ύπανδρη γυναίκα αποκτούσε το αυτεξούσιό της σε περίπτωση λύσης του γάμου ή χρείας. Το αυτεξούσιο όμως δεν ήταν η ιδανική κατάσταση από κάθε άποψη. Οι μη χειραφετημένες κόρες –σε αντίθεση με τους μη χειραφετημένους υιούς– δεν ήταν υπόχρεες για τα πάτρια χρέη, εκτός εάν αποδεικνυόταν ότι είχαν κληρονομήσει μέρος από την πατρική περιουσία.²¹ Ιδανικός προορισμός, λοιπόν, της γυναίκας ήταν ο γάμος και η γέννηση νόμιμων τέκνων.²² Η μητρότητα ήταν η μόνη αναγνωρισμένη κοινωνική λειτουργία της γυναίκας.²³ Το να μείνει μια γυναίκα ανύπανδρη, ιδιαίτερα

¹⁵ Γεώργιος Μεν. Βαλάσσης, «Τινά περί της πατρικής εξουσίας κατά το δίκαιον του μετά την Άλωση ελληνισμού», στο: Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος (επιμ.), *Τόμος Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου επί τη εξακοσαετηρίδι της Εξαβίβλου αυτού (1354-1945)*, Θεσσαλονίκη 1952, σσ. 532-536, 539, 547 (υποσ. 110).

¹⁶ D. Rizzardi-Griffi, *Volumen statutorum legum*, ό.π. *Prattica sommaria*, ό.π., σσ. 60, 166. Δ. Μανίν, ό.π., σ. 36.

¹⁷ *Codice civile*, ό.π., σσ. 25-26 (Βιβλίο 1ο, τίτλος V, κεφ. Α', § 147, 148, 151).

¹⁸ D. Rizzardi-Griffi, *Volumen statutorum legum*, ό.π. *Prattica sommaria*, ό.π., σ. 96.

¹⁹ *Codice civile*, ό.π., σ. 33 (Βιβλίο 1ο, τίτλος V, κεφ. ΣΤ', § 184).

²⁰ *Codice civile*, ό.π., σσ. 33, 35 (Βιβλίο 1ο, τίτλος V, κεφ. ΣΤ', § 188, 200).

²¹ D. Rizzardi-Griffi, *Volumen statutorum legum*, ό.π., *Prattica sommaria*, ό.π., σσ. 63, 65, 96.

²² Τόνια Κιουσοπούλου και Ρίκα Μπενβένιστε, «Γαμήλιες στρατηγικές και “παρεκκλίσεις” στον οικογενειακό βίο: Βυζάντιο και Μεσαιωνική Δύση», *Μνήμων* 13 (1991), σ. 258.

²³ Βαγγέλης Αθανασόπουλος (εισαγωγή – επιμ.), *Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου. Αυτοβιογραφία*, Αθήνα 1997, σ. 43.

εάν ανήκε στο ανώτερο κοινωνικό στρώμα των *cittadini*, επέφερε τον εγκλεισμό της στην πατρική οικία ή σε μοναστήρι και ισοδυναμούσε, κατά τη Ζακυνθία Ελισάβετ Μουτζάν-Ματρινέγκου, με αργό θάνατο.²⁴

Η σεξιστική αντιμετώπιση των γυναικών και η εφαρμογή δύο μέτρων και δύο σταθμών από το εκκλησιαστικό δικαστήριο άφηναν ουσιαστικά στη γυναίκα ως μόνες ικανές για να λάβει διαζύγιο από φαύλο άνδρα αιτιολογίες, τη μακρόχρονη απουσία του από τον συζυγικό οίκο ή την απόδειξη ότι ο γάμος ήταν «στανικός». Ο γάμος δια της βίας ήταν συχνό φαινόμενο και αφορούσε σε ανήλικα και άνηθα κορίτσια (αλλά και αγόρια), ηλικίας από εννέα έως δεκατεσσάρων ετών, που «ούτε ήξευραν τι πάγη να ειπή γυναίκα [δηλαδή έμμηνος ρύση] ούτε τι πάγη να ειπή υπάνδρεμα», τα οποία είχαν μνηστευθεί με «αρεστιά» («προικοχάρτι») ήδη από ηλικία επτά ετών στον άνδρα επιλογής των γονέων ή των κηδεμόνων τους.²⁵ Σύμφωνα με την *Εξάβιβλο* του Αρμενόπουλου, ο άνηθος γάμος διαλυόταν.²⁶ Κάθε φορά που η ιεραρχία της Εκκλησίας της Κέρκυρας αντιλαμβανόταν «το ανήλικον της κόρης», διέλυε το συνοικέσιο και απαγόρευε την έκδοση άδειας γάμου.²⁷ Η ακύρωση του «δυναστικού» και άνηθου γάμου ήταν απαράγραπτος κανόνας της ορθόδοξης Εκκλησίας.²⁸ Σε μία περίπτωση παρενέβη ο θείος μιας μνηστευμένης κοπέλας εννέα ετών και αποσόβησε τον γάμο. Ο Πρωτοπαπάς πρόσταξε η κοπέλα να παραμείνει στην «συνοίκησιν και υποταγήν» της μητέρας της, έως ότου έλθει «εις νόμιμον και τελείαν» ηλικία γάμου «κατά τους ιερούς νόμους». Τότε μπορούσε η μητέρα της να την παντρεύει «με την θέλησιν και γνώμην» της κοπέλας.²⁹ Σε τρεις άλλες περιπτώσεις ο πρωτεξάδελφος και επίτροπος («κουμεσάριος») της μέλλουσας νύφης της οποίας «η βούληση δεν συντρέχη», άσκησε ένσταση και το ιεροδικαστή-

²⁴ *Ο.π.*, σσ. 99, 133, 160, 172.

²⁵ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες», φάκ. 25, φιλτζα 9, φ. 27r-v (5 Σεπτεμβρίου 1722). Στο ίδιο, φάκ. 37, φιλτζα 1, φφ. 1r-10v (18 Νοεμβρίου – 19 Δεκεμβρίου 1748). Στο ίδιο, φάκ. 67, φιλτζα 17, φφ. 1v-2r (17 Οκτωβρίου 1782). Πρβλ. στο ίδιο, φάκ. 30, σ. 427 (13 Οκτωβρίου 1747). Σύμφωνα με την Eve Levin (*Sex and society*, ό.π., σ. 81) ο αναγκαστικός γάμος ήταν περισσότερο ο κανόνας παρά η εξαίρεση στον μεσαιωνικό κόσμο των ορθόδοξων Σλάβων και εξυπηρετούσε τα συμφέροντα της πατριάς.

²⁶ Παναγιώτης Σαβοριανάκης, «Οικογένεια και γαμήλιες πρακτικές στο νοτιοανατολικό Αιγαίο. Η Κως στο 18ο και 19ο αιώνα», *Μνήμων* 22 (2000), σ. 38.

²⁷ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες», φάκ. 32, «βιβλίο α' των πολυποικίλων», φ. 26v (23 Αυγούστου 1743) και «βιβλίο β' των πολυποικίλων», φφ. 95r (27 Μαρτίου 1747), 100v-101r (17 Δεκεμβρίου 1747) και 103r (27 Ιανουαρίου 1748).

²⁸ Δημήτριος Χ. Καπάδοχος, *Το διαζύγιο και οι λόγοι διαζυγίου στην Κέρκυρα την ενετική περίοδο (1386-1797)*, Αθήνα 1980, σσ. 41-42.

²⁹ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες», φάκ. 25, φιλτζα 10, φφ. 10v-11r (2 Οκτωβρίου 1732).

ριο κάλεσε τη νύφη να καταθέσει ενώπιόν του «ποία να είναι η γνώμη της να θελήση να λάβη διά άνδρα».³⁰

Το αυτεξούσιο της γυναίκας συνεπώς, όσον αφορά στην επιλογή γαμήλιου συντρόφου, ίσχυε θεωρητικά («η γνώμη και θέλησής της [...] είναι στέρια»³¹), αλλά πρακτικά καταστρατηγείτο στην πλειονότητα των περιπτώσεων. Ο Ανδρέας Λασκαράτος σημειώνει το 1856 ότι η ερώτηση αν η νύφη θέλει τον γαμπρό «γένεται πάντα επί ψηλώ ονόματι».³² Συνήθως ο εκβιασμός δεν αποκαλυπτόταν, καθότι η αναγραφή της ηλικίας των μελλονύμφων (και της ελεύθερης θέλησής τους) στις άδειες γάμου δεν ήταν υποχρεωτική. Μετά από μερικά (έως και 15) χρόνια, όταν πλέον η γυναίκα ήταν ενήλικη, κατέφευγε η ίδια αυτοπροσώπως στο εκκλησιαστικό δικαστήριο και αιτείτο διαζύγιο.³³ Οι καταθέσεις των δύστυχων αυτών γυναικών είχαν ως κοινό παρανομαστή τον ψυχικό και σωματικό καταναγκασμό τους από τους γονείς. Τόσο ο πατέρας όσο και η μητέρα κακοποιούσαν τις κόρες τους ποικιλοτρόπως, προκειμένου να τους αποσπάσουν θετική απάντηση ενώπιον του ιερέα την ώρα του αρραβωνοστεφανώματος. Χρησιμοποιούσαν απειλές, κατάρες και κάθε άλλου είδους ψυχολογική και σωματική βία («περ φόρτζα»³⁴) προς αυτό τον σκοπό: «[η μητέρα της] την εφορτζάρισε με φοβέραις και δαρμούς, διά να ευχαριστηθή να τον πάρη [...] πολλόταταις φοραίς την έδερνε διά την αυτήν αιτίαν».³⁵ «έλαβα από αυτούς [τους γονείς] δαρμούς και πίκραις διά να τον θελήσω [...] με βία δυναστικώς με έδωσαν».³⁶ «εξ αποφάσεως δεν τον θέλω, μα άρχισαν να με καταριώνται και να με δυναστεύουν [...] και ο πατέρας έλεγε, και αν δεν τον θελήσης, θέλεις χάσει και την ζωήν σου».³⁷ Σύμφωνα με τον *Κώδικα Οικογενειακού Δικαίου* του νομομαθούς

³⁰ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες», φάκ. 15, φ. 928r (27 Ιανουαρίου 1710). Στο ίδιο, φάκ. 32, «βιβλίο β' των πολυποικίλων», φ. 78r-v (13 Ιουνίου 1746). Στο ίδιο, φάκ. 44, φίλτζα 12, φ. 6v (22 Οκτωβρίου 1755).

³¹ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες», φάκ. 44, φίλτζα 12, φ. 7v (28 Οκτωβρίου 1755).

³² Ανδρέας Λασκαράτος, *Τα μυστήρια της Κεφαλονιάς ή σκέψεις απάνου στην οικογένεια, στη θρησκεία και στην πολιτική εις την Κεφαλονιά*, επιμ. Βασίλης Χ. Μάκης, Αθήνα 1982, σ. 46.

³³ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες», φάκ. 37, φίλτζα 7, φφ. 1v-6r (30 Ιανουαρίου – 14 Μαρτίου 1749).

³⁴ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες», φάκ. 35, φίλτζα 25, φφ. 1v-4r (12 Ιουλίου 1743).

³⁵ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες», φάκ. 36, φίλτζα 37, φ. 5v (30 Οκτωβρίου 1745).

³⁶ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες», φάκ. 36, φίλτζα 45, φ. 2v (19 Νοεμβρίου 1746).

³⁷ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες», φάκ. 67, φίλτζα 1, φφ. 2v, 4r (6 Ιουλίου 1780).

Μιλτιάδη Καραβοκυρού (Κωνσταντινούπολις 1901), η πατρική (και ευρύτερα η γονική) εξουσία περιελάμβανε το δικαίωμα του οικοδεσπότη να «κολάζει τα εν τω οίκω παραπτώματα των τέκνων του προς σωφρονισμόν». Η διασταλτική ερμηνεία του «παραπτώματος» φαίνεται ότι συμπεριελάμβανε την ανυπακοή προς τις γαμήλιες επιλογές των γονέων, ενώ η σωματική κακοποίηση δικαιολογείτο στη νομική αντίληψη των ιεραρχών του ορθοδόξου κλήρου ως απαραίτητος όρος «προς συγκράτησιν της ενότητος του οίκου διά της τηρήσεως της μεταξύ των μελών αυτού πειθαρχίας».³⁸

Στην ύπαιθρο οι όροι ήταν κατά πολύ χειρότεροι. Οι γυναίκες της υπαίθρου έπεφταν συχνά θύματα απαγωγής από τον επίδοξο γαμπρό ή τους συγγενείς του· οι απαγωγείς άρπαζαν το θύμα τους την ώρα που εργαζόταν στους αγρούς ή στους βοσκοτόπους.³⁹ Σε άλλες περιπτώσεις η απαγωγή ήταν εν γνώσει και με τη συναίνεση της μητέρας που είχε συμφωνήσει σιωπηρά στο αθέλητο ζευγάρι.⁴⁰ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της «Φιορέτας του ποτέ Δήμου Τριβιζά», χωρικής από τον Αγρό, η οποία το 1740 παντρεύτηκε παρά τη θέλησή της τον Αθανάσιο Μαυροζούμη του Σταμάτη από τους Χωροεπισκόπους. Η χήρα μητέρα της και ο ομομήτριος αδελφός της έδωσαν στον επίδοξο μνηστήρα τη συγκατάθεσή τους για τον γάμο «όχι διά αγάπη, αμή διά αισχροκέρδειαν και διά ίδια απρεπή τέλη». Πούλησαν κυριολεκτικά δηλαδή στον Μαυροζούμη τη Φιορέτα η οποία μόλις υπερέβαινε τότε τη νόμιμη ηλικία γάμου (των 14 ετών), έναντι υπόσχεσης χρηματικής αμοιβής. [Οι νοοτροπίες της εποχής επέτρεπαν στους γονείς και τους κηδεμόνες να μεταχειρίζονται την κόρη κυριολεκτικά σαν σκλάβα]. Τον Φεβρουάριο όμως και πριν την ευλογία του γάμου, επειδή ο Μαυροζούμης δεν κατέβαλε το αντίτιμο («μισθό»), που είχε συμφωνηθεί (δύο χρυσά τζεκίνια), ο αδελφός της και η μητέρα της παρέδωσαν «εθελουσίως» τη Φιορέτα στα χέρια ενός άλλου villano, του κυρ Αναστασίου Γαβρίλη από τους Μαλακιούς, «ως εις άνδρα [της] νόμιμον». Ο εν λόγω Γαβρίλης έλαβε τη Φιορέτα στην κατοικία του και της έφθειρε την παρθενία. Κατ' αυτό τον τρόπο η μητέρα και ο αδελφός της εκδικήθηκαν τον Μαυροζούμη για την αθέτηση της υπόσχεσής του. Η νεαρή γυναίκα –και μάλιστα η παρθενία της– είχαν καθαρά ανταλλακτική αξία. Ο Μαυροζούμης οργισμένος ήλθε μαζί με δεκαοκτώ ένοπλους συγχωριανούς του και άρπαξε βίαια την κόρη από την οικία του Γαβρίλη.

³⁸ Γεώργιος Μεν. Βαλάσσης, «Τινά περί της πατρικής εξουσίας κατά το δίκαιον του μετά την Άλωσην Ελληνισμού», στο: Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος (επιμ.), *Τόμος Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου*, ό.π., σ. 539.

³⁹ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες», φάκ. 30, φ. 1r (2 Μαΐου 1738).

⁴⁰ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες», φάκ. 36, φίλτζα 45, φ. 3r (19 Νοεμβρίου 1746). Στο ίδιο, φάκ. 67, φίλτζα 10, φφ. 1v-2v (23 Οκτωβρίου 1781).

Φαίνεται ότι την ύστατη ώρα εκπλήρωσε την υπόσχεσή του, διότι, σύμφωνα με την ενάγουσα, η απαγωγή της έγινε εν γνώσει και με τη συναίνεση της μητέρας της. Ο γάμος της Φιορέτας και του Μαυροζούμη τελέστηκε τη δεύτερη ημέρα της Διακαινησίμου. Οι μάρτυρες κατηγορίας περιγράφουν τη στιγμή του αρραβωνοστεφανώματος της Φιορέτας με παραστατικότητα: «ίδα την αυτήν Φιορέτα στεκόμενη κοντά εις τον αυτόν Μαυροζούμη κλέουσα και χουγιάζουσα και τον αυτόν παπά Στέλιον Κοματά φορόντας το πετραχίλη και την ερωτά αν θέλει τον Μαυροζούμη διά άνδρα της, και αυτή ποσώς δεν εύγανε λόγον από το στόμα της μόνο εξακολούθα τα κλαίματα, και ο Νικόλαος, γαμπρός του αυτού Μαυροζούμη, οπού ήταν σιμά, της ασίκωσε το χέρι του κτυπώντας από οπίσω από το κεφάλη της αυτής Φιορέτας την έκαμε να σκίψη, μα λογιάζω δια τον θόρυβον οπού ήταν τότε να μην το εκατάλαβε ο αυτός ιερεύς, και τους εστεφάνωσε». Η Φιορέτα δεν έμεινε για πολύ στην κατοικία του απαγωγέα της. Λίγες ημέρες μετά τον γάμο διέφυγε στους Μαλακιούς και συγκατοίκησε με τον διακορευτή της, τον οποίο προφανώς θεωρούσε ως «νόμιμο» άνδρα της, «οπού αυτός είχε της πάρη την τιμήν της». Η δικαίωση της αδικηθείσας γυναίκας εκπληρώθηκε, αλλά ήλθε καθυστερημένα. Τόσο σε αυτή όσο και σε όλες τις υπόλοιπες εντοπισμένες περιπτώσεις βίαιου γάμου, ο Πρωτοπαπάς κήρυσσε το συνοικέσιο που έγινε «δυναστικώς» και «βιαιώς» «κομμένον και ηλλοιωμένον ως μη εγένετο», δηλαδή ακύρωνε τον γάμο, έδινε την άδεια σε αμφότερα τα μέρη να περάσουν σε έτερο, νόμιμο γάμο και επιφυλασσόταν να τιμωρήσει («να απεράση εγκληματικώς») τον ιερέα που είχε ευλογήσει τον «στανικό» γάμο. Εάν μάλιστα το ζευγάρι δεν είχε ολοκληρώσει σεξουαλικά τη σχέση του («εάν έως του νυν σαρκικώς δεν ετελειώθει το μυστήριο του γάμου») και η γυναίκα παρέμενε παρθένος, αυτό λειτουργούσε ενισχυτικά υπέρ της ακύρωσης του γάμου.⁴¹

⁴¹ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες», φάκ. 32, «βιβλίο α' των πολυποικίλων», φφ. 5v-6r (18 Ιουνίου – 6 Σεπτεμβρίου 1740), όπου καταχωρίζεται η περίπτωση της Φιορέτας Τριβιζά. Στο ίδιο, φάκ. 35, φιλτζα 16, φφ. 7r-v, 13r, 14r-15r, 16r (26 Οκτωβρίου 1740), 33r-v (9 Φεβρουαρίου 1742) και 41r (15 Απριλίου 1743). Βλ., επίσης, παρόμοιες περιπτώσεις με αυτή της Φιορέτας στους εξής φακέλους του αρχείου των «Μεγάλων Πρωτοπαπάδων»: «Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες», φάκ. 6, φιλτζα 1, φ. 72v (9 Μαρτίου 1684)· φάκ. 25, φιλτζα 10, φφ. 29r-30r (20 Οκτωβρίου 1737)· φάκ. 35, φιλτζα 17 (19 Αυγούστου 1742 – 19 Ιουνίου 1743)· «Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες», φάκ. 36, φιλτζα 37, φ. 14v (14 Δεκεμβρίου 1745), φιλτζα 42, φ. 6v (11 Ιουνίου 1746), φιλτζα 45, φ. 3r (19 Νοεμβρίου 1746) και 7r (28 Νοεμβρίου 1746), φιλτζα 48, φ. 5r (11 Μαρτίου 1747)· φάκ. 37, φιλτζα 1 (18 Νοεμβρίου 1748) και φιλτζα 2 (3 Δεκεμβρίου 1748)· φάκ. 54, φιλτζα 1, φ. 10r (14 Δεκεμβρίου 1760)· φάκ 67, φιλτζα 1, φ. 9r (14 Οκτωβρίου 1780), φιλτζα 7, φ. 5r-v (20 Σεπτεμβρίου 1781), φιλτζα 10, φφ. 1v-2v (23 Οκτωβρίου 1781) και 7v (19 Μαΐου 1782). Επίσης, Δ. Καπάδοχος, *Η απονομή της δικαιοσύνης στην Κέρκυρα*, ό.π., σσ. 124-125.

Οι σωζόμενες προσφυγές γυναικών στον Μεγάλο Πρωτοπαπά για καταγγελία σωματικής κακοποίησης και καθύβρισής τους από άνδρες είναι δεκάδες. Πολύ περισσότερα περιστατικά ίσως αποσιωπούνταν. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων δράστης ήταν ο σύζυγος, ενώ σε ορισμένες άλλες οι δράστες ήταν άρρενες συγγενείς του συζύγου ή ακόμη και ο εφημέριος του χωριού.⁴² Τουλάχιστον μέχρι και τον 18ο αιώνα οι πρωταγωνιστές της οικογενειακής βίας ανά την Ευρώπη ήταν άνδρες.⁴³ Η κακοποίηση λάμβανε πολύ βίαιο χαρακτήρα. Οι περιγραφές των κακοποιημένων γυναικών είναι εναργείς: «μου έδωσε δαρμούς με αιματοχυσίαν, αμή και με άρματα φωτιαίς»,⁴⁴ «μου έδωσε πρώτον ένα μπάτζο εις το μάγουλο, και μετ' έπειτα μίαν κλοτζιά εις την κοιλίαν, και μίαν γροθιάν εις το στήθος»,⁴⁵ «ανταμών με τον υιόν του [από πρώτο γάμο] έτρεξαν καταπάνω μου δέροντόντάς με, και χτυπώντας ο αυτός υιός γροθιά εις το κεφάλη με έριξε εις την γην».⁴⁶ Η βάρβαρη μεταχείριση έθετε κυριολεκτικά σε κίνδυνο τη ζωή των γυναικών: «αφού τον έλαβα διά άνδρα υπόφερα πολλά βάσανα, υβρισιαίς, στραπάτζα και δαρμούς [...] αυτός ο άνδρας μου θυμωμένος άρχισε να μου δίνη γροθιαίς εις το μούτρο και εις το κορμί, και ρίχνοντάς με εις την γην έξω από το σπήτι έπεσα εις σε μία ριζόπετρα [...] άρχισε να με καταπατή με κλοτζιαίς, και με ένα μαχέρι εις το χέρι του εξάμωξε κατά πάνω μου να με σκοτώση»⁴⁷ «και να με πνίξη από τον λαιμόν».⁴⁸ «θυμωμένος άρχισε με το σκεπέτο οπού εβάστα να μου χτυπά σχεδόν εις όλο μου το κορμί και με άφησε μισοπεθαμένη»,⁴⁹ «με εμαστίγωσε σκληρότατα με το ξύλον, ώστε να μου σηκώση και

⁴² Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες», φάκ. 1, φ. 15r (2 Νοεμβρίου 1605) και φ. 29r (4 Μαρτίου 1606). Στο ίδιο, φάκ. 19, «βιβλίο των αποφάσεων τζιβίλ», φφ. 24v-25r (7 Δεκεμβρίου 1708). Δ. Καπάδοχος, *Η απονομή της δικαιοσύνης στην Κέρκυρα*, ό.π., σ. 128.

⁴³ Μαρία Αρχιμανδρίτου, *Γυναίκες και έκτιση ποινών: Από την ιστορία του 16ου αιώνα στη θεωρία του 19ου αιώνα*, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2001, σ. 74.

⁴⁴ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες», φάκ. 23, φ. 477r (10 Απριλίου 1733). Η οπλοφορία παρέμεινε καθ' όλη την περίοδο αυτή αποκλειστικό προνόμιο των ανδρών (Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Ιόνιον Κράτος», φάκ. 206 [211 αιτήσεις προς το Δημοτικό Συμβούλιο της Κέρκυρας για άδεια οπλοφορίας, 12 Ιουλίου – 31 Αυγούστου 1833]).

⁴⁵ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες», φάκ. 35, φίλτζα 13, φ. 2r (26 Μαρτίου 1742).

⁴⁶ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες», φάκ. 36, φίλτζα 35, φ. 2v (20 Νοεμβρίου 1744).

⁴⁷ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες», φάκ. 36, φίλτζα 54, φ. 2r-v (21 Δεκεμβρίου 1747).

⁴⁸ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες», φάκ. 67, φίλτζα 6, φφ. 2r-3r (9 Οκτωβρίου 1775).

⁴⁹ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες», φάκ. 30, φ. 203r (2 Σεπτεμβρίου 1741).

την ζωήν».⁵⁰ Η γυναίκα κακοποιείτο ακόμη και όταν ήταν έγκυος (τριών μηνών), με αναπόφευκτη συνέπεια να αποβάλει.⁵¹

Οι κακοποιημένες Κερκυραίες είχαν πλήρη συναίσθηση της θιγμένης αξιοπρέπειάς τους («με εκατέστησεν ωσάν σκλάβα τιραγνισμένη»⁵²) και ζητούσαν ευθέως διαζύγιο από τον βάνουσο άνδρα, αλλά ο Πρωτοπαπάς σχεδόν πάντοτε ενέκρινε την ενδιάμεση λύση, του «χωρισμού από κλίνης και κατοικίας», έως ότου ειρηνεύσει το εν διαστάσει ανδρόγυνο.⁵³ Ωστόσο, ταξική διαφοροποίηση στη βίαιη συμπεριφορά φαίνεται ότι δεν υπήρχε. Η θέση της ευγενούς/cittadina γυναίκας δεν ήταν περισσότερο επιζήλη από εκείνη της popolana και της villana. Κατά τον Ανδρέα Λασκαράτο, η θέση της «αρχόντισσας» γυναίκας ήταν κατώτερη από του άνδρα της και ανώτερη μόνο εκείνη από των δούλων.⁵⁴ Η κακοποίηση γυναικών στις αρχοντικές κατοικίες μάλλον αποσιωπάτο εύλογα, προκειμένου να μην θιγεί το κοινωνικό κύρος του ευγενούς οικοδεσπότη. Γενικώς, η διάλυση του γάμου δεν αποτελούσε πρακτική της κυρίαρχης κοινωνικής ομάδας.⁵⁵ Σε (κατ' εξαίρεση) περίπτωση που μια γυναίκα ευγενικής καταγωγής κατέφευγε στην εκκλησιαστική δικαιοσύνη, προκειμένου να καταγγείλει την κακοποίηση της, ο Πρωτοπαπάς δεν ικανοποιούσε ούτε το ελάχιστο αίτημα του «χωρισμού από κλίνης και κατοικίας», αλλά κατέληγε στο στερεότυπο (και μάλλον προκατασκευασμένο) συμπέρασμα ότι «το όπισθεν ανδρόγυνον εμετενόθη εν ειρήνη».⁵⁶ Βεβαίως, η Εκκλησία της Κέρκυρας ήταν σαφώς αυστηρότερη από άλλες ορθόδοξες Επισκοπές της βενετοκρατούμενης Επτανήσου, διότι διαπιστώνουμε π.χ. ότι ο Αρχιεπίσκοπος Λευκάδος «ωσάν καλός ποιμήν» παραχωρούσε ευκολότερα διαζύγιο, «διά να μην ευρεθή [η γυναίκα] και εις κίνδυνον άλλης αμαρτίας», δηλαδή να μοιχεύσει ή να αλλαξοπιστήσει.⁵⁷ Μάλιστα, σε μέρη του οθω-

⁵⁰ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες», φάκ. 23, φ. 501r-v (7 Μαΐου 1734). Βλ., επίσης, στο ίδιο, φάκ. 6, φίλτζα 6, φ. 69r [Ιούλιος 1683].

⁵¹ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες», φάκ. 6, φίλτζα 1, φφ. 88r-89r (17 Ιουνίου 1686) και «βιβλίο των αποφάσεων τζιβίλ», φ. 23r (9 Μαΐου 1691). Στο ίδιο, φάκ. 15, φ. 631r (31 Μαΐου 1700).

⁵² Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες», φάκ. 5, φίλτζα 6, φ. 255r (23 Οκτωβρίου 1690).

⁵³ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες», φάκ. 23, φ. 122r (16 Φεβρουαρίου 1722). Βλ. και στα προηγούμενα, υποσ. 44-51.

⁵⁴ Α. Λασκαράτος, *ό.π.*, σ. 46.

⁵⁵ Μαρία Σταματογιαννοπούλου, «Μακράν κοίτης και τραπέζης. Οι συζυγικές συγχρούσεις στη Λέσβο του 19ου αιώνα», *Μνήμων* 13 (1994), σ. 118.

⁵⁶ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες», φάκ. 35, φίλτζα 13, φ. 5r (26 Απριλίου 1742).

⁵⁷ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες», φάκ. 23, φφ. 464r-465r (26 Νοεμβρίου 1732), όπου καταχωρίζεται υπόθεση της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Λευκάδος. Το 1721 το εκκλησιαστικό δικαστήριο του ορθόδοξου Αρχιεπισκόπου της Λευκάδας είχε

μανοκρατούμενου χώρου, όπως π.χ. στη Λάρισα, στα Τρίκαλα, στην Κω και στη Νάξο, τα εκκλησιαστικά δικαστήρια, αφού εξαντλούσαν τα όρια ανοχής και αναμονής, προσπαθούσαν να βρουν οπωσδήποτε κάποιο νομιμοφανή τρόπο δικαιολόγησης της διάλυσης του γάμου ως κατ' οικονομίαν λύση. Εμφανίζονταν, λοιπόν, συνεχώς νέες καινοφανείς αιτιολογήσεις του διαζυγίου, όπως η «συζυγική ανικανότητα της συζύγου», η μεγάλη διαφορά ηλικίας μεταξύ των συζύγων και περιστασιακά η κατ' οίκον κακοποίηση της γυναίκας. Επίσης, τα δικαστήρια αυτά παραχωρούσαν δικαίωμα σύναψης έτερου νόμιμου γάμου και στη μοιχαλίδα. Ιδιοτυπία της Κω ήταν το «κοινή συναινέσει» διαζύγιο (δεκαοκτώ περιπτώσεις καταγράφηκαν τον 18ο και τρεις τον 19ο αιώνα) λόγω του ασυμβίβαστου των χαρακτήρων με ταυτόχρονη έκδοση άδειας για νέο γάμο σε αμφότερους τους συζύγους.⁵⁸ Στην Κέρκυρα, ωστόσο, δεν υπήρχε ο κίνδυνος του εξισλαμισμού, ενώ, όπως επισημάνθηκε στα προηγούμενα, η ροπή των προσηλύτων ήταν προς την ορθόδοξη παρά προς τη ρωμαιοκαθολική Εκκλησία.

Οι κερκυραϊκές πρωτογενείς πηγές φαίνεται να επαληθεύουν τον ισχυρισμό της Μουτζάν ότι οι παντρεμένες γυναίκες περνούσαν «την πλέον χειρότερη ζωήν, οπού ημπορεί να περάση γυναίκα εις τον κόσμον».⁵⁹ Σε ορισμένες δίκες ο άνδρας παραδεχόταν την πράξη του, όπως βλέπουμε στην περίπτωση ενός άνδρα που υπερασπίστηκε την πράξη του λέγοντας: «διατί [η γυναίκα μου] δεν ευχαριστάται να είναι εις υποταγήν ανδρός» και «δεν ηθέλησε να μου υποτάσσεται κατά τους όρους του γάμου».⁶⁰ Ένας άλλος βάνουσος σύζυγος κατέθεσε κυνικά «πως νοικοκύρης είναι εις την σύντροφόν του, να κάμει εις αυτήν το ήτι θέλει και βούλεται και αλήθεια την έδειρε [...] και θέλει να την έχει διά σκλάβα και έτζι την θέλει διά γυναίκα».⁶¹ Ο επιθεωρητής των γαλλικών αυτοκρατορικών στρατευμάτων της Ανατολής (1805) επιβεβαιώνει αυτή τη νοοτροπία.

παραχωρήσει διαζύγιο σε γυναίκα λόγω κακοποίησής της και ψευδούς κατηγορίας εναντίον της για μοιχεία (Αριστείδης Δημόπουλος, *Η δίκη διαζυγίου κατά την μεταβυζαντινήν περίοδον*, Αθήνα 1964, σσ. 35, 62, 88).

⁵⁸ Κ. Ι. Δουβουνιώτης, *Νομοκανονικά Μελέται*, τ. Α', εν Αθήναις 1917, σ. 58. Γεώργιος Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Οι λόγοι διαζυγίου κατά τη νομολογία του εκκλησιαστικού δικαστηρίου της Κω (του 18ου αιώνα)*, Αθήναι 1988, σσ. 131-132. Μ. Σταματογιαννοπούλου, *ό.π.*, σσ. 115, 125, 132. Π. Σαβοριανάκης, *ό.π.*, σσ. 50-52, 57, 60, 63-64. Το συναινετικό διαζύγιο είχε καταργηθεί θεωρητικά από τους Βυζαντινούς τον 8ο αιώνα (Τόνια Κιουσοπούλου και Ρίκα Μπενβενίστε, «Γαμήλιες στρατηγικές», *ό.π.*, σ. 260) και τα μητροπολιτικά δικαστήρια του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως σπινώως το αναγνώριζαν (Κ. Δουβουνιώτης, *ό.π.*, σ. 70).

⁵⁹ Β. Αθανασόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 95.

⁶⁰ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες», φάκ. 25, φιλτζα 10, φφ. 22v-23r (31 Αυγούστου 1736).

⁶¹ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες», φάκ. 6, φιλτζα 1, φ. 73r-v (24 Απριλίου 1684) και «βιβλίο των αποφάσεων τζιβίλ», φφ. 6r-7r (8 Ιουνίου 1688).

Όσον αφορά στους χωρικούς, η καταπίεση των γυναικών και η σκλαβιά στους άνδρες συνίστατο επιπλέον στο να αναθέτουν στις γυναίκες τους τις γεωργικές και γενικότερα όλες τις «τραχείς» χειρωνακτικές εργασίες «μέσαν και έξω της οικίας».⁶² Η ίδια θλιβερή πραγματικότητα συνεχίστηκε απaráλλακτη τον 19ο αιώνα, όπως μαρτυρούν τα διηγήματα του Θεοτόκη και του Πολυλά. Ο Ιωσήφ Παρτς ο οποίος επισκέφθηκε το νησί το 1886, παρατήρησε την «των αγροτών προς τας γυναίκας περιφρόνησιν» και σημειώνει σχετικά: «Η γυνή είνε η υπηρέτρια του ανδρός· αυτή ανατίθενται ου μόνον αι τω γυναικείω φύλω αρμόζουσαι οικιακαί, αλλά και άπασαι εκείναι αι βαρύταται εργασίαι, αίτινες κατά τας ημετέρας εννοίας προσήκουσι τω πολλώ ρωμαλαιότερω ανδρί. Ο εις κώμην τινά εισερχόμενος λυπείται βλέπων τας γυναίκας, και μόνον αυτάς, εκτελούσας και γεωργικάς εργασίας ή προσκομιζούσας προς οικοδομήν επί χειραμαξών μεν άμμον επί της κεφαλής δε λίθους, εν ώ οι άνδρες μακαρίως φλυαρούσιν εν τω εργαστηρίω ή μαγαζείω ή περιέρχονται φέροντες τυφέκιον επί των ώμων, όπως, αν τύχη, σκοπεύσωσι και πτοήσωσι πτηνόν τι».⁶³

Η μετάβαση από τις παραδοσιακές νοοτροπίες στη διεκδίκηση της γυναικείας ετερότητας και την αντιστροφή της κυρίαρχης ιεραρχίας των αξιών προς όφελος του θήλεος φύλου ξεκίνησε στην Ελλάδα και στην Ευρώπη τον 19ο αιώνα.⁶⁴ Οι παλαιές νοοτροπίες δεν μεταβλήθηκαν, ασφαλώς, άρδην το 1800. Η χειραφέτηση των γυναικών αποτέλεσε αναμφισβήτητα μια μακρά και δύσκολη διαδικασία.⁶⁵ Η αλλαγή όμως του διεθνούς πολιτικού και του εσωτερικού νομικού πλαισίου της Επτανήσου την αυγή του 19ου αιώνα σηματοδοτεί την αρχή της πορείας προς αυτή την κατεύθυνση. Η Βενετοκρατία είχε καταλυθεί το 1797,⁶⁶ ενώ η ορθόδοξη Αρχιεπισκοπή της Κέρκυρας ανασυστάθηκε το 1800 και αποτίναξε τη λατινική εκκλησιαστική κυριαρχία και επιρροή.⁶⁷ Το ίδιο έτος θεσπίστηκε, επίσης,

⁶² J. P. Bellaire, *Précis des opérations générales de la division française du Levant*, Παρίσι 1805, σσ. 87-88.

⁶³ Ιωσήφ Παρτς, *Η νήσος Κέρκυρα: γεωγραφική μονογραφία* μτφρ. Περικλής Βέγιας, εν Κερκύρα 1892, σσ. 295-296.

⁶⁴ Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Αθήνα 1996², σ. 286. Αλεξάνδρα Λαμπράκη-Παγανού, *Η εκπαίδευση των Ελληνίδων κατά την οθωμανική περίοδο*, Αθήνα 1988, σ. 18.

⁶⁵ Ως χειραφέτηση νοείται εδώ η απαλλαγή της γυναίκας από τον έλεγχο του πατέρα, του αδελφού, του εραστή ή/και του συζύγου (Roger Scruton, *A Dictionary of Political Thought*, Λονδίνο 1996², σ. 162). Η *Εφημερίς των Κυριών* (αρ. 387 [26 Φεβρουαρίου 1895], σ. 1) όρισε τη χειραφέτηση των γυναικών ως την «διά της εργασίας και της πνευματικής αναπτύξεως προπαρασκευήν και προετοιμασίαν αυτών διά μέλλον αισιώτερον του παρόντος».

⁶⁶ Νικόλαος Μοσχονάς, «Τα Ιόνια Νησιά κατά την περίοδο 1797-1821», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, σσ. 386, 394.

⁶⁷ Αθ. Τσίτσας, *ό.π.*, σσ. 26-28.

το πρώτο Σύνταγμα της Επτανήσου Πολιτείας, το οποίο, όπως και τα επόμενα (του 1803 και του 1817), αφαίρεσε τις αστικές υποθέσεις, πλην του γάμου και του διαζυγίου, από τη δικαιοδοσία της Εκκλησίας και τις έθεσε υπό την ουσιαστική αρμοδιότητα των κοσμικών δικαστηρίων.⁶⁸ Ο Ιόνιος Αστικός Κώδικας προέβλεπε ότι «η περί διαζυγίου αίτησις εισάγεται εις το εκκλησιαστικόν δικαστήριον» και «ο γάμος [...] λύεται δι' αποφάσεως της αρμοδίας εκκλησιαστικής αρχής».⁶⁹ Όπως αποκαλύπτουν τα πρακτικά του Πρωτοδικείου, η κακοποίηση των γυναικών στο νησί δεν σταμάτησε, ασφαλώς, επί Αγγλοκρατίας, αλλά οι ενάγουσες αποσπούσαν ευκολότερα διαζύγιο. Μάλιστα, μετά την ευθυγράμμιση της επτανησιακής νομοθεσίας προς τους νόμους του ελληνικού Βασιλείου (1866),⁷⁰ η εκδίκαση της υπόθεσης γινόταν αποκλειστικά από το Πρωτοδικείο και ο Μητροπολίτης απλώς επικύρωνε τυπικά («και πνευματικώς») την ειλημμένη δικαστική απόφαση και εξέδιδε το διαζευκτήριο.⁷¹ Στα μέσα του αιώνα καταγράφεται και η πρώτη βίαιη αντίδραση στον «δυναστικό» γάμο. Το 1850 η κόρη του Δημητρίου Σολωμού, Αγγελική, αυτοκτόνησε την ώρα του γάμου της, τον οποίο της είχε επιβάλει ο πατέρας της παρά τη θέλησή της. Ο Διονύσιος Σολωμός από την Κέρκυρα εξύμνησε αυτή τη γενναία πράξη διαμαρτυρίας αφιερώνοντας σε αυτήν το ποίημα «Εις το Θάνατο της Ανεψιάς», για την οποία, όπως ο ίδιος μαρτυρεί, έτρεφε «τον μεγαλύτερον θαυμασμόν».⁷² Το πρώτο, ωστόσο, βήμα προς τη δημιουργία ενός πλέον ανθρώπινου νομοθετικού πλαισίου για το «ασθενές φύλο» είχε γίνει με τη θέσπιση του Ιόνιου Αστικού Κώδικα το 1841, ο οποίος εισήγαγε δικαίκα τα Επτάνησα στη νεότερη περίοδο. Όπως επισημάνθηκε ανωτέρω, ο Κώδικας μείωσε στο ήμισυ την απώλεια της προίκας της μοι-

⁶⁸ *Le tre costituzioni (1800, 1803, 1817) delle sette Isole Jonie ed i relative documenti con l'aggiunto dei due progetti di costituzione del 1802 e 1806 e delle modificazioni e riforme alla costituzione del 1817*, Corfù 1849, σσ. 10, 36-37, 71, 226.

⁶⁹ *Codice civile*, ό.π., σσ. 24, 36 (Βιβλίο 1ο, τίτλος V, κεφ. Α', § 143 και τίτλος VI, κεφ. Α', § 201).

⁷⁰ Το βασιλικό διάταγμα της 20ής Ιανουαρίου 1866 προέβλεπε ότι η νομοθετική αφομοίωση επρόκειτο να ολοκληρωθεί μέχρι την 1η Ιουλίου 1866 (Ανδρέας Ιδρωμένος, *Περί της εν Επτανήσω αφομοιώσεως προς τους νόμους του ελληνικού βασιλείου και περί των πηγών του Ιονίου Δικαίου*, εν Κερκύρα 1879, σ. 4).

⁷¹ Βλ. ενδεικτικά: Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κερκύρας, φάκ. «Δικογραφία 1823-1841», δικογραφία αρ. 59, φφ. 1r-27r (28 Φεβρουαρίου 1839 – 15 Ιουνίου 1839)· δικογραφία αρ. 67, φφ. 1r-33r (28 Οκτωβρίου 1839 – 19 Απριλίου 1840)· δικογραφία αρ. 74, φφ. 1r-116r (13 Σεπτεμβρίου 1841 – 1 Απριλίου 1844). Στο ίδιο, φάκ. «Διαζύγια 1887-1923», δικογραφία αρ. 1 (12 Φεβρουαρίου 1889). Ιωάννης Σκαλτσούνης, ό.π., Αθήνησι 1866, σσ. 81, 84. Θ. Φραγκόπουλος, «Ο οικογενειακός περίγυρος του Κωνσταντίνου Θεοτόκη», *Πόρφυρας* 80 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1997), σ. 54.

⁷² Γιάννης Νικολόπουλος (επιμ.), *Διονύσιος Σολωμός: ο εθνικός μας ποιητής. Απαντα*, τ. Α' (Το έργο του στα ελληνικά), Αθήνα 1988, σσ. 33-34, 236.

χού (στο ένα τέταρτο, σε περίπτωση που το ζευγάρι ήταν άτεκνο)⁷³ και όρισε με σαφήνεια το εικοστό πρώτο έτος ως όριο ενηλικίωσης και χειραφέτησης της θυγατέρας από τη γονική εξουσία.⁷⁴

Οι όψεις της γυναικείας χειραφέτησης στην πόλη της Κέρκυρας, οι οποίες εξετάζονται εδώ, κατηγοριοποιούνται θεματικά ως εξής: α) η εμφάνιση της γυναικείας εκπαίδευσης, β) η ένταξη της γυναίκας στα ιδεώδη του εθνικισμού, γ) η επαφή της με τα φεμινιστικά κηρύγματα, δ) η έξοδός της από τα του οίκου, ε) η συμμετοχή της σε (κατεξοχήν ανδρικά) σωματεία και στ) η ανάληψη αυτόνομης φιλανθρωπικής πρωτοβουλίας. Ήδη από τη δεκαετία του 1820 η αλλαγή των νοοτροπιών είχε αγγίξει τα γεωγραφικά όρια του ιόνιου χώρου και, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ανδρέα Λασκαράτου, οι περισσότεροι κάτοικοι της Ζακύνθου, με λίγες εξαιρέσεις, «άρχισαν να πορεύονται κατά το ήθος της Ιταλίας και άλλων τόπων της Ευρώπης».⁷⁵ Η βελτίωση της θέσης των Κερκυραίων γυναικών, όπως αυτή τεκμηριώνεται παρακάτω, ήταν ευθέως απότοκη των κοινωνικο-οικονομικών εξελίξεων στην Επτάνησο τον 19ο αιώνα. Η τάξη των ευγενών-γαιοκτημόνων έχασε την οικονομική και πολιτική της πρωτοκαθεδρία την οποία κέρδισε η πολυάριθμη (σε αναλογικούς αριθμούς) αστική τάξη που ασχολείτο με το εμπόριο, τα ελεύθερα επαγγέλματα και (από τα μέσα της δεκαετίας του 1870) με τη βιομηχανία. Η αστική τάξη, φορέας των σύγχρονων αντιλήψεων, εισέβαλε ραγδαία στην ανώτερη κοινωνία με επιγαμίες και άλλαξε τις δεδομένες νοοτροπίες.⁷⁶ Επτανήσιοι προοδευτικοί διανοούμενοι, όπως ο Λασκαράτος και ο Νίκος Κονεμένος (ο «λάτρης του αβρού φύλου»), που σπούδασαν στην Ιόνιο Ακαδημία και έζησαν μέρος της επαγγελματικής τους ζωής στην Κέρκυρα, ήταν πρωτοπόροι στη διατύπωση ενός θετικού ρόλου της γυναίκας και της οικογένειας στην κοινωνία.⁷⁷

Καταλύτης των αλλαγών υπήρξε αναμφισβήτητα η εκπαίδευση.⁷⁸ Επί Βενετοκρατίας, η Κερκυραία γυναίκα, τόσο η villana όσο και η αρχόντισσα ή η cittadina (seconda classe), είχε κατά τεκμήριο ελάχιστη έως καμία μόρφωση. Στα περισσότερα συμβόλαια μέχρι και τα μέσα του 19ου αιώνα υπογράφουν άνδρες «διά όνομα» των συμβαλλόμενων γυναικών, ενώ

⁷³ *Codice civile*, ό.π., σ. 38 (Βιβλίο 1ο, τίτλος VI, κεφ. Γ', § 208).

⁷⁴ *Codice civile*, ό.π., σσ. 25-26 (Βιβλίο 1ο, τίτλος V, κεφ. Α', § 147, 148, 151).

⁷⁵ Β. Αθανασόπουλος (επιμ.), ό.π., σ. 168.

⁷⁶ Ξενοφών Βλάχος, «Από την Ένωση ως σήμερα», στο: Θεόδωρος Γ. Παππάς και Θεοδόσης Πυλαρινός (επιμ.), *Κέρκυρα: Εγχειρίδιο τοπικής ιστορίας*, Αθήνα 2000, σσ. 200, 202.

⁷⁷ Νικόλαος Κονεμένος, *Άπαντα*, επιμ. Γεώργιος Βαλέτας, τ. Α', Αθήνα 1965, σσ. 500-503. Ε. Βαρίκα, ό.π., σσ. 66-67.

⁷⁸ Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Αθήνα 1986, σ. 342.

σε δεκάδες περιπτώσεις η γυναίκα δηλώνει ευθέως ότι δεν γνωρίζει «να γράφει, [και να] υπογράφει».⁷⁹ Όλοι οι μαθητές των δημόσιων σχολείων της βενετοκρατούμενης Κέρκυρας μέχρι και τον 18ο αιώνα ήταν αγόρια.⁸⁰ Τα πρώτα πρωτοβάθμια δημόσια σχολεία θηλέων ιδρύθηκαν στην Κέρκυρα το 1829, επί Αρμοστείας Φρειδερίκου Άνταμ⁸¹ –τέσσερα μόλις χρόνια μετά τη λειτουργία του πρώτου σχολείου θηλέων στον επαναστατημένο ελλαδικό χώρο, στην πολιορκημένη Αθήνα, από τη Φιλόμουσο Εταιρεία (το 1825).⁸² Τα δύο πρώτα σχολεία λειτούργησαν το έτος αυτό στην πόλη και στο προάστιο του Ποταμού και ακολούθησαν άλλα τρία στα προάστια του Μαντουχίου, της Γαρίτσας και των Κυνοπιαστών.⁸³ Το 1847 φοιτούσαν σε όλη την Κέρκυρα 805 μαθήτριες σε δέκα (δημόσια και ιδιωτικά) σχολεία.⁸⁴ Το 1852 ιδρύθηκε ιδιωτικό Παρθεναγωγείο, του ιατρού και καθηγητή (της ανατομίας, φυσιολογίας, μαιευτικής και ιατροδικαστικής) της Ιονίου Ακαδημίας Κωνσταντίνου Ζαβιτζιάνου, και το 1866 έτερο παρθεναγωγείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας της Αθήνας, το οποίο απαρτιζόταν από Νηπιαγωγείο, Προκαταρκτικό Σχολείο και Ελληνικό Σχολείο και αναγνωρίστηκε από το Υπουργείο Παιδείας ως Διδασκαλείο του κράτους. Το 1862 στο Παρθεναγωγείο του Ζαβιτζιάνου φοιτούσαν 38 μαθήτριες, ενώ το 1871 σε εκείνο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, του κύριου φορέα της γυναικείας εκπαίδευσης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα, 211 μαθήτριες.⁸⁵ Το 1879 το 61% των κοριτσιών ηλικίας 5-10 ετών στην επαρχία της Κέρκυρας φοιτούσε στα δημοτικά σχολεία, ένα ποσοστό κατά πολύ υψηλότερο του πανελλήνιου μέσου όρου (14%) και συγκρίσιμο με τα αντίστοιχα ποσοστά των επαρχιών της Αττικής (57%) και της Σύρου (70%).⁸⁶ Πρόοδος συντελέστηκε και στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Το 1838 παραχωρήθηκε στις γυναίκες το δικαίωμα να παρακολουθούν

⁷⁹ Βλ. ενδεικτικά: Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Συμβολαιογραφικά» Π223, φ. 38r (6 Οκτωβρίου 1704). «Συμβολαιογραφικά» Κ122, φίλτζα 1, σσ. 29r-33v, (9/21 Οκτωβρίου 1828). «Συμβολαιογραφικά» Α46, σ. 22 (24 Φεβρουαρίου/8 Μαρτίου 1835). «Συμβολαιογραφικά» Α27, τ. Α', σ. 7 (7/19 Ιουνίου 1842), σ. 42 (28 Ιουνίου/10 Ιουλίου 1842) και σσ. 99-100 (31 Αυγούστου/12 Σεπτεμβρίου 1842). «Συμβολαιογραφικά» Α44, σ. 22 (6/18 Μαΐου 1857).

⁸⁰ Παναγιώτα Τζιβάρα, *Σχολεία και δάσκαλοι στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (16ος-18ος αι.)*, Αθήνα 2003, σσ. 265-266.

⁸¹ Μαρία Πασχαλίδου, *Η εκπαίδευση στην Κέρκυρα κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας (1818-1864)*, αδημοσίευτη πτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 39.

⁸² Αλ. Λαμπράκη-Παγανού, *ό.π.*, σσ. 58-59.

⁸³ Μ. Πασχαλίδου, *ό.π.*, σ. 39.

⁸⁴ Νικόλαος Κ. Κουρκουμέλης, *Η εκπαίδευση στην Κέρκυρα κατά τη διάρκεια της βρετανικής Προστασίας (1816-1864)*, Αθήνα 2002, σ. 355.

⁸⁵ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό.π.*, σσ. 196-199, 242. Μ. Πασχαλίδου, *ό.π.*, σσ. 54-56.

⁸⁶ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό.π.*, σσ. 232-233.

μαθήματα της Φιλοσοφικής Σχολής της Ιονίου Ακαδημίας. Το 1843 έγινε επιτρεπτή η παρακολούθηση μαθημάτων μαιευτικής στην Ιατρική Σχολή, τα οποία παρέδιδε ο Ζαβιτζιάνος αμισθί. Το 1847-1848 οι τρεις πρώτες γυναίκες απέκτησαν πτυχίο μαιευτικής από την Ιόνιο Ακαδημία.⁸⁷ Ο Ζαβιτζιάνος ήταν θερμός υπέρμαχος της γυναικείας εκπαίδευσης την οποία θεωρούσε ως κλειδί για την έξοδο της γυναίκας από την αφάνεια: «διά της ορθής ανατροφής και εκπαιδεύσεως [...] δύνανται αι γυναίκες να γνωρίζωσι την κοινωνικήν αυτών θέσιν, να μάθωσι τα καθήκοντα και δικαιώματά των»· «διά της εκπαιδεύσεως η γυνή αποκαθίσταται το κέντρον παντός ό,τι μας περικυκλοί».⁸⁸

Στα τέλη της δεκαετίας του 1850 ο Ζαβιτζιάνος προχώρησε ένα επιπλέον βήμα, πέρα από τα ιδανικά της μητρότητας και της έντιμης συζύγου, και, ερμηνεύοντας τα πατριωτικά κελεύσματα του καιρού του, χάρισε στην Κερκυραία έναν ακόμη ρόλο τον οποίο είχαν ήδη αποκτήσει οι γυναίκες του ελληνικού Βασιλείου: Την ανατροφή ένθερμων νέων πατριωτών, πρόθυμων να υπηρετήσουν ως στρατιώτες το ελληνικό έθνος. Οι έννοιες του έθνους, του πατριωτισμού, του «εθνισμού» και του ελληνισμού είναι εναργείς στους ετήσιους λόγους του. Η νέα γενιά των Κερκυραίων γυναικών καλείτο να αφοσιωθεί στην πατρίδα, να βελτιώσει το έθνος, να μορφώσει παιδιά με ανατροφή ελληνική, να εργαστεί θερμά για το μεγαλείο του ελληνισμού ούτως ώστε να «διατηρήση και αυξήση την εθνικήν τιμήν». Η γυναίκα όφειλε πλέον να μην αρκείται στο να είναι μόνο «σύντροφος του ανδρός», «προσκολλημένη εις την θρησκείαν και τας αρχάς του Χριστιανισμού», να «περιθάλη τους πτωχούς», να διαθέτει «αγάπη και δημιουργική θέληση», να είναι «ωφέλιμη εις την οικογένειάν της», αλλά επίσης να είναι «ωφέλιμη» και «ολοκλήρως αφοσιωμένη εις την πατρίδα της».⁸⁹ Ο Κερκυραίος παιδαγωγός κατόρθωσε να μετουσιώσει τον εθνικισμό σε όχημα για την καταξίωση του γυναικείου φύλου.

⁸⁷ Ανδρέας Μ. Ιδρωμένος, «Περί της εν ταις Ιονίσις Νήσις εκπαιδεύσεως από της εις τους Ενετούς υποταγής έως της εθνικής αυτών αποκαταστάσεως (1386-1864)», *Αττικόν Ημερολόγιον* (1874), σσ. 221, 228. Μ. Πασχαλίδου, *ό.π.*, σσ. 64-65.

⁸⁸ Αγγελία περί συστάσεως Παρθεναγωγείου υπό του ιατρού Κωνσταντίνου Ζαβιτζιάνου, εν Κερκύρα 1852, σσ. 4, 6.

⁸⁹ Λόγος εκφωνηθείς υπό του Διευθυντού Κωνσταντίνου Ζαβιτζιάνου τη 17 του Σεπτεμβρίου μηνός 1857, *ό.π.*, σσ. 4-5. Λόγος εκφωνηθείς υπό του Διευθυντού Κωνσταντίνου Ζαβιτζιάνου τη 18 Σεπτεμβρίου μηνός 1858 κατά την διανομήν των βραβείων μετά τας δημοσίας εξετάσεις του πέμπτου έτους του Παρθεναγωγείου, Κερκύρα 1858, σσ. 10-11. Λόγος εκφωνηθείς υπό του Διευθυντού Κωνσταντίνου Ζαβιτζιάνου τη 16 του Σεπτεμβρίου μηνός 1859, κατά την διανομήν των βραβείων μετά τας δημοσίας εξετάσεις του έκτου έτους του Παρθεναγωγείου, Κερκύρα 1859, σσ. 7, 12, 18-19. Λόγος εκφωνηθείς υπό του Διευθυντού Κωνσταντίνου Ζαβιτζιάνου τη 7η του Σεπτεμβρίου μηνός 1860, κατά την διανομήν των βραβείων μετά τας δημοσίας εξετάσεις του εβδόμου έτους του Παρθεναγωγείου, Κερκύρα 1860, σσ. 1, 24.

Η εξιδανίκευση της μητέρας και η αναγωγή της σε ηθικό στυλοβάτη της κοινωνίας και του έθνους τροφοδοτούσε με νέα επιχειρήματα τους υπερασπιστές της γυναικείας εκπαίδευσης ανά την Ευρώπη του 19ου αιώνα. Η ελληνική Μεγάλη Ιδέα (δηλαδή ο αλυτρωτικός/αποσχιστικός εθνικισμός) άνοιγε τον δρόμο για τη δημόσια δράση των γυναικών. Σε αυτό το πλαίσιο η μητρότητα αποκτούσε νέο, κεντρικό ρόλο: Οι γυναίκες αποτελούσαν τις μητέρες των μελλοντικών πολεμιστών, τις θεματοφύλακες του δοξασμένου παρελθόντος και φορείς μεταβίβασης της εθνικής συνείδησης.⁹⁰ Ιδιαίτερα η στράτευση των γυναικών δασκάλων στον χώρο του «αλύτρωτου» ελληνισμού έδινε σε αυτές τη δυνατότητα να καταξιωθούν κοινωνικά.⁹¹ Μέσα σε αυτό το νέο ιδεολογικό πλαίσιο ανατράφηκε η Ελένη Παρασκευοπούλου-Θεοτόκη, αδελφή του Κωνσταντίνου Θεοτόκη. Πιστή στα κελεύσματα του έθνους, υπηρέτησε ως εθελόντρια νοσοκόμα σε όλους τους πολέμους, από τους Βαλκανικούς έως τον Β΄ Παγκόσμιο, και βρήκε τραγικό θάνατο κατά τον γερμανικό βομβαρδισμό του στρατιωτικού νοσοκομείου των Ιωαννίνων τον Απρίλιο του 1941.⁹²

Το επόμενο ιδεολογικό άλμα προς τη θετικότερη αντιμετώπιση των γυναικών συντελέστηκε τη δεκαετία του 1860. Τα Επτάνησα φαίνεται ότι ακολούθησαν αυτόνομη από το ελληνικό βασίλειο πορεία προς τον φεμινισμό. Η βρετανική Προστασία αποτελούσε το κατάλληλο πολιτικό πλαίσιο για τη γνωριμία τους με τα νεωτερικά ιδεολογικά ρεύματα και τις κοινωνικές πρακτικές της Ευρώπης. Ο γάμος του Ύπατου Αρμοστή Φρειδερίκου Άνταμς (1824-1832) με τη Διαμαντίνα (Νίνα) Σούφη προκάλεσε σκάνδαλο στην κερκυραϊκή κοινωνία, διότι η Διαμαντίνα είχε προηγουμένως παντρευτεί και χωρίσει από έναν ευγενή της οικογένειας Παλατιανού.⁹³ Ο Ζαβιτζιάνος ήταν γνώστης των αγγλικών φεμινιστικών κηρυγμά-

⁹⁰ Ε. Βαρίκα, *ό.π.*, σσ. 126-128, 132, 286. Karen Offen, *European Feminisms 1700-1950. A Political History*, Stanford, California 2000, σσ. 79-80, 214-215, 218-220. Η *Εφημερίς των Κυριών* (αρ. 365 [18 Σεπτεμβρίου 1894], σ. 2) διακηρύσσει ότι «αι γυναίκες δύνανται να συντελέσωσι σπουδαίως εις την ευεξίαν του έθνους των, και να συναισθάνωνται τα προς την πατρίδα καθήκοντά των».

⁹¹ Απόστολος Ανδρέου, «Θεσμικοί αποκλεισμοί, περιορισμοί και διαφοροποιήσεις στην κατάρτιση, επιμόρφωση και υπηρεσιακή εξέλιξη της δασκάλας», στο Ιωάννης Ν. Παρασκευόπουλος και άλλοι (επιμ.), *Διαφυλικές σχέσεις. Εισηγήσεις στο σεμινάριο κατάρτισης εκπαιδευτικών-στελεχών σε θέματα σεξουαλικής αγωγής και ισότητας των φύλων* [που πραγματοποιήθηκε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών στις 26-27 Απριλίου 1991], τ. Β΄, Αθήνα 1998³, σ. 110.

⁹² Θ. Φραγκόπουλος, «Ο οικογενειακός περίγυρος του Κωνσταντίνου Θεοτόκη», *ό.π.*, σσ. 413-414.

⁹³ Παναγιώτης Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεως αυτού μέχρις Ενώσεως (έτη 1815-1864)*, τ. Β΄, εν Ζακύνθω 1877, σ. 4. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκάρη, *Η Ιόνιος Ακαδημία: Το χρονικό της ίδρυσης του πρώτου ελληνικού πανεπιστημίου (1811-1824)*, Αθήνα 1997, σ. 89.

των, καθόσον σε δημόσιο λόγο του κατά την αποφοίτηση των μαθητριών του 10ου έτους από την ίδρυση του παρθεναγωγείου του, το 1863, κάνει ρητή μνεία του λονδρέζικου *English Woman's Journal* (ίδρ. 1858) της «δεσποσύνης» Emily Faithfull (1835-1895).⁹⁴ Το *English Woman's Journal*, το πρώτο φεμινιστικό περιοδικό έντυπο στη Βρετανία, ήταν υπέρμαχος της βελτίωσης της γυναικείας εκπαίδευσης, ιδίως της δευτεροβάθμιας, με στόχο οι γυναίκες να γίνουν όχι μόνο καλύτερες σύζυγοι, μητέρες ή τροφοί, ή απλά να οξύνουν τον νου τους και να αποκτήσουν ένα επιπλέον «κόσμημα» αλλά και να διευρύνουν τους επαγγελματικούς τους ορίζοντες και να κατακτήσουν «ανεξάρτητα» επαγγέλματα, όπως αυτά της δασκάλας και της ιατρού. Οι συντάκτριες του περιοδικού ανήκαν, όπως ο Λασκαράτος, ο Κονεμένος και ο Ζαβιτζιάνος, στα ανερχόμενα μεσαία αστικά στρώματα και είχαν μορφωτικό επίπεδο πάνω από τον γυναικείο μέσο όρο.⁹⁵

Η *Εφημερίς των Κυριών* (ίδρ. 1887) της Καλλιρρόης Παρρέν, η πρώτη έκφραση μιας συνείδησης του φύλου στην Ελλάδα, άφησε επίσης το αποτύπωμά της στην κερκυραϊκή κοινωνία. Η πρώτη αλληλογραφία από την Κέρκυρα εμφανίστηκε στο φύλο αρ. 12.⁹⁶ Ανάμεσα στις 18 κύριες συνεργάτιδες της εφημερίδας συγκαταλέγεται η Ειρήνη Γ. Ζαβιτζιάνου (1879-1974).⁹⁷ Τα έτη 1896-1900 δημοσιεύθηκαν στην εφημερίδα δώδεκα λυρικά ποιήματα («Αηδόνι και αγριολούλουδο», «Το τραγούδι του βαρκάρη», «Η αγάπη της μάννας» κ.ά.) και οκτώ σύντομα πεζογραφήματα («Καλοκαιρινή βραδεία», «Η καταραμένη μέρα», «Θλιβερή αποκριάτικη ιστορία» κ.ά.) της Ζαβιτζιάνου, καθώς και μία επιφυλλίδα, όπου η συγγραφέας στηλιτεύει τον «συνειθισμένο [sic] τύπο» του προικοθήρα, του «ανθρώπου των σαλονιών».⁹⁸ Η Ζαβιτζιάνου (σύζυγος από το 1900 του

⁹⁴ Λόγος εκφωνηθείς υπό του Διευθυντού Κωνσταντίνου Ζαβιτζιάνου τη 12η Σεπτεμβρίου 1863 κατά την διανομή των βραβείων μετά τας δημοσίας εξετάσεις του δεκάτου έτους του Παρθεναγωγείου, Κερκύρα 1863, σ. 5. Σύμφωνα με τον ηλεκτρονικό κατάλογο της Βρετανικής Βιβλιοθήκης (www.bl.uk), το *English Woman's Journal* σταμάτησε να εκδίδεται το 1863. Η Emily Faithfull εξέδιδε έκτοτε το *The Victoria Magazine* (Λονδίνο, 1863-1880). Βλ. και James S. Stone, *Emily Faithfull: Victorian Champion of Women's Rights*, Τορόντο 1994, σσ. 15-16.

⁹⁵ Jane Rendall, *The Origins of Modern Feminism: Women in Britain, France and the United States 1780-1860*, Λονδίνο 1985, σσ. 108, 134-135, 145, 183, 185, 277, 314, 323. J. Stone, *Emily Faithfull*, *ό.π.*, σσ. 94-95, 98-99. K. Offen, *ό.π.*, σ. 122.

⁹⁶ *Εφημερίς των Κυριών*, αρ. 12 (24 Μαΐου 1887), σ. 7.

⁹⁷ Ε. Βαρίκα, *ό.π.*, σ. 367 (υποσ. 38). Ο Γεώργιος Ζαβιτζιάνος, πατέρας της Ειρήνης, ήταν καθηγητής των φυσικών επιστημών στο Διδασκαλείο της Κέρκυρας (Εφ. *Η Φωνή* [Κέρκυρα], αρ. 908 [14 Οκτωβρίου 1882], σ. 2).

⁹⁸ *Εφημερίς των Κυριών*, αρ. 443 (12 Μαΐου 1896), σ. 5, αρ. 471 (5 Ιανουαρίου 1897), σσ. 6-7, αρ. 503 (12 Οκτωβρίου 1897), σ. 6, αρ. 517 (25 Ιανουαρίου 1898), σ. 4, αρ. 522 (1 Μαρτίου 1898), σσ. 6-7, αρ. 526 (29 Μαρτίου 1898), σσ. 3-6, αρ. 531 (10 Μαΐου 1898), σσ. 5-6, αρ. 534 (31 Μαΐου 1898), σσ. 6-7, αρ. 537 (21 Ιουνίου 1898),

Ανδρέα Δεντρινού) είναι ζωντανό παράδειγμα της εξέλιξης των νοοτροπιών αναφορικά με το θήλυ φύλο. Το διάστημα 1915-1925 διεύθυνε το περιοδικό *Κερκυραϊκή Ανθολογία* και είχε πρωτόγνωρη για την εποχή εκείνη συμμετοχή στα κοινά του νησιού.⁹⁹ Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται, επίσης, η παιδαγωγός και λογοτέχνης Κατίνα Παπά (1900-1959), που μαθήτευσε και έζησε μεγάλο μέρος της νεότητάς της στην Κέρκυρα και ασχολήθηκε με τη θέση της γυναίκας στη σύγχρονη κοινωνία.¹⁰⁰

Η έξοδος από την οικία ήταν επόμενο να οδηγήσει τελικά στην ουσιαστική συμμετοχή της γυναίκας στα κοινά. Η ανάμειξη της Κερκυραίας στα δημόσια δρώμενα ξεκίνησε στα μέσα της δεκαετίας του 1820 (μέσω της φιλανθρωπίας, βλ. παρακάτω) και ολοκληρώθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα. Αυτή η αλλαγή αφορούσε, βέβαια, όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη, μόνο στα ανώτερα κλιμάκια της αστικής κοινωνίας. Το πρώτο ανδρικό «άβατον» που «παραβιάστηκε», ήταν η Φιλαρμονική Εταιρία Κερκύρας (ίδρ. 1840). Το Καταστατικό της Εταιρίας προέβλεπε ρητά ότι τόσο τα τακτικά όσο και τα αρωγά μέλη (οι «συνέταιροι θεμελιωταί» και οι «εισφορείς συνέταιροι») «δύνανται να ώσιν αμφοτέρων των φύλων» (άρθρο 9).¹⁰¹ Πράγματι, το 1893 αναφέρονται τρεις «κυρίες» μεταξύ των 485 «θεμελιωτών» και μία ως επίτιμο μέλος της Εταιρίας.¹⁰² Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε τον ακριβή χρόνο εγγραφής αυτών των τριών «κυριών». Η πρόνοια περί δυνατότητας των γυναικών να εγγράφονται τακτικά μέλη της Φιλαρμονι-

σσ. 4-5, αρ. 543 (20 Σεπτεμβρίου 1898), σσ. 3-4, αρ. 550 (8 Νοεμβρίου 1898), σ. 6, αρ. 555 (13 Δεκεμβρίου 1898), σ. 5, αρ. 564 (21 Φεβρουαρίου 1899), σσ. 6-8, αρ. 569 (28 Μαρτίου 1899), σσ. 5-7, αρ. 576 (16 Μαΐου 1899), σσ. 5-6, αρ. 577 (23 Μαΐου 1899), σ. 6, αρ. 582 (27 Ιουνίου 1899), σ. 6, αρ. 586 (12 Σεπτεμβρίου 1899), σ. 4, αρ. 591 (17 Οκτωβρίου 1899), σ. 3, αρ. 604 (23 Ιανουαρίου 1900), σ. 7 και αρ. 608 (20 Φεβρουαρίου 1900), σ. 8.

⁹⁹ Ειρήνη Α. Δεντρινού, *Η Κερκυραϊκή Σχολή*, προλεγόμενα Κώστα Δαφνή, Κέρκυρα 1953, σσ. 7-9. Γλυκερία Πρωτοπαπά, «Ειρήνη Α. Δεντρινού», *Νέα Εστία*, τ. 68, τχ. 792 (1 Ιουλίου 1960), σσ. 858-866. Κατίνα Παπά, «Ειρήνη Δεντρινού», *Νέα Εστία*, τ. 97, τχ. 1141 (15 Ιανουαρίου 1975), σσ. 102-107. Θεοδόσης Πυλαρινός, «Ειρήνη Α. Δεντρινού (1879-1974). Από τη μεγάλη ακμή έως την αναπόφευκτη πτώση της Κερκυραϊκής Σχολής», διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών 1997. Του ιδίου, «Η ποιητική ερωτική αλληλογραφία Κωνσταντίνου Θεοτόκη και Ειρήνης Α. Δεντρινού», στο: Θ. Πυλαρινός (επιμ.), *Κωνσταντίνος Θεοτόκης. Μελετήματα*, Αθήνα 2004, σ. 30.

¹⁰⁰ Βλ. τα Προλεγόμενα του Κώστα Δαφνή στο: «Γράμματα του Δημ. Καμπούρογλου και του Γρηγ. Ξερόπουλου στην Κατίνα Γ. Παπά 1920-1937», *Κερκυραϊκά Χρονικά* 18 (1972), σ. ιε'. Εγκυκλοπαίδεια *Υδρία*, τ. 42, στο λήμμα «Παπά, Κατίνα», [Δ. Λαμπαδάρης], Αθήνα 1987, σ. 450. Επίσης, υλικό αντλήθηκε και από συνέντευξη του γράφοντος με τον Θεοδόση Πυλαρινό, Κέρκυρα 22 Ιουλίου 2006.

¹⁰¹ *Καταστατικόν της εν Κερκύρα Φιλαρμονικής Εταιρίας* (τροποποίηση της 9/21 Νοεμβρίου 1842), εν Κερκύρα 1880, σ. 6.

¹⁰² Ιωάννης Παλιός, *Λογοδοσία των κατά τα έτη ΝΑ' και ΝΒ' γενομένων (1891-1892)*, εν Κερκύρα 1893, σσ. 15-23.

κής Εταιρίας επαναλαμβάνεται και στο Καταστατικό του 1914, αλλά εκεί προστέθηκε ο όρος ότι οι ύπανδρες γυναίκες όφειλαν να έχουν την «προηγούμενη έγγραφον άδειαν του συζύγου» ή την «άδειαν του αρμοδίου Ειρηνοδικείου» (άρθρο 5).¹⁰³ Ακόμη και εάν δεν ήταν μέλη, οι σύζυγοι των αρρένων «θεμελιωτών συνεταιρίων» μπορούσαν εξαρχής (από το 1840) να παρευρίσκονται σε κάθε εσπερίδα ή συναυλία της Εταιρίας.¹⁰⁴ Επίσης, η Φιλαρμονική Εταιρία, σκοπός της οποίας ήταν «η εκμάθησις και η διάδοσις της μουσικής τέχνης καθ' όλας αυτής τας εφαρμογάς», έκανε δεκτούς αμισθί στα μαθήματα των σχολών της (ήχου, ωδικής και σύνθεσης) «πτωχούς νέους αμφοτέρων των φύλων».¹⁰⁵ Το 1848 η Ελένη Άνκρη, η πρώτη Ελληνίδα αοιδός της όπερας, έδωσε συναυλία στη Φιλαρμονική Εταιρία της Κέρκυρας.¹⁰⁶ Περίπου την ίδια περίοδο με την εγγραφή των πρώτων «κυριών» ως «θεμελιωτών» της Φιλαρμονικής, το 1889, έγιναν δεκτές παμφηφεί οι δύο πρώτες γυναίκες (η Βρετανίδα κυρία Mand Riddell και η Αγγελική Βαρλάμου-Γονέμη) στην Αναγνωστική Εταιρία (ίδρ. 1836). Το 1893 έγινε δεκτή από το Διοικητικό Συμβούλιο της Αναγνωστικής η μαζική εγγραφή 24 γυναικών ως «εταίρων συνεισφορέων» και ουσιαστικά άνοιξε διάπλατη η θύρα για την ίση συμμετοχή των γυναικών στις δραστηριότητες του σωματείου της κερκυραϊκής ελίτ. Ταυτόχρονα παραχωρήθηκε ιδιαίτερος χώρος για τις συναντήσεις των γυναικείων μελών.¹⁰⁷

Κατά τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα το κερκυραϊκό άστυ εντάχθηκε στο ρεύμα της γυναικείας φιλανθρωπίας. Καταλυτική υπήρξε η εμπειρία της βρετανικής Προστασίας. Το 1823 συγκροτήθηκε η «Ladies' Clothing Society» με κύριο σκοπό να παράσχει «κατάλληλα είδη ρουχισμού και περιστασιακές χρηματικές εισφορές στους πτωχούς». Το 1831 η εταιρεία διευρύνθηκε και αναγνωρίστηκε επίσημα από τις αρχές. Το 1851 «προστάτιδες» του σωματείου ήταν η σύζυγος του Υπατου Αρμοστή Sir Henry Ward (1849-55) και η κόμισσα Salamon. Μέλη του Διοικητικού της Συμβουλίου το ίδιο έτος διετέλεσαν σύζυγοι επιφανών ανδρών της τοπι-

¹⁰³ *Καταστατικόν της Φιλαρμονικής Εταιρείας Κερκύρας ιδρυθείσης εν έτει 1840*, εν Κερκύρα 1915, σσ. 1-2. Το καταστατικό της Φιλαρμονικής Εταιρίας αναγνωρίστηκε με την υπ' αριθμόν 820/18 Δεκεμβρίου 1914 απόφαση του Πρωτοδικείου της Κέρκυρας.

¹⁰⁴ *Καταστατικόν της εν Κερκύρα Φιλαρμονικής Εταιρείας* (τροποποίηση της 9/21 Νοεμβρίου 1842), εν Κερκύρα 1880, άρθρα 1 και 99.

¹⁰⁵ *Ο.π.*, άρθρα 7 και 79.

¹⁰⁶ Κούλα Ξηραδάκη, *Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα. Πρωτοπόρες Ελληνίδες 1830-1936*, Αθήνα 1988, σ. 85.

¹⁰⁷ Πρακτικά της Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας (αδημοσίευτα, φυλάσσονται στο αρχείο της Εταιρίας), συνεδριάσεις της 11ης και 29ης Ιανουαρίου 1889, 29ης Νοεμβρίου και 2ας Δεκεμβρίου 1893. Ο *Κανονισμός της Αναγνωστικής Εταιρείας* (Κερκύρα 1848, σ. 13, άρθρο 51) αφήνει να διαφανεί ότι εταίροι προβλεπόταν αρχικά να είναι αποκλειστικά άνδρες.

κής ελίτ και της βρετανικής παροικίας: Οι κυρίες Βράιλα, Βαλσαμάκη, Blair, Arnold, Cologan, Fraser, Gisborne, η κόμισσα Βούλγαρη κ.ά. Μέσα στα πρώτα είκοσι χρόνια θεσμικής λειτουργίας της, η Εταιρεία διέθεσε συνολικά το ποσό των 580 αγγλικών λιρών για φιλανθρωπικούς σκοπούς.¹⁰⁸ Το 1883 η «Φιλελήμων Εταιρία (sic) “Ο Άγιος Σπυρίδων”», της οποίας το Διοικητικό Συμβούλιο αποτελείτο αμιγώς από άνδρες, ανέθεσε τη διαχείριση του «Ευεργετικού Λαχείου» της σε επιτροπή κυριών και ζήτησε από «Δεσποινίδας και Κυρίες» να αποστείλουν εργόχειρά τους για τη λαχειοφόρο αγορά. Ο τοπικός τύπος διέβλεψε ότι στην έκτακτη αυτή συνδρομή προοριζόταν «ιδίως να διαπρέψη των Κυριών το φύλο».¹⁰⁹

Την 1η Ιουνίου 1890 ιδρύθηκε στην Κέρκυρα «Σύλλογος των Κυριών υπέρ των Απόρων Γυναικών». Καταστατικός σκοπός του ήταν «η των απόρων γυναικών και κορασίων ανακούφισις διά πρακτικής διδασκαλίας και παραγωγού εργασίας» (άρθρο 2).¹¹⁰ Ως γνωστόν, τα φιλανθρωπικά σωματεία των Κυριών συστάθηκαν από την ελίτ των γυναικών των πόλεων.¹¹¹ Αποκλεισμένες από τα κοινά και την εκλογική διαδικασία, οι αστές γυναίκες της Ευρώπης από τα μέσα του 19ου αιώνα βρήκαν στην φιλανθρωπία έναν ανεπίσημο ρόλο που να κατοχυρώνει την κοινωνική τους παρουσία. Η περίθαλψη των πτωχών τις ανέδειξε σε κατ' εξοχήν αρμόδιες της ηθικής πορείας της κοινωνίας, που με τη σειρά της τις αναγόρευσε σε «φύλακες-αγγέλους των αποκλήρων».¹¹² Ο Σύλλογος της Κέρκυρας ήταν από τους νεότερους στον ελληνικό χώρο. Προδρομική στάθηκε η ίδρυση του Αμαλίσσιου Ορφανοτροφείου στην Αθήνα το 1855 και της Φιλοπτώχου Αδελφότητας Κυριών Σταυροδρομίου το 1861, ενώ στις δεκαετίες του 1870 και 1880 δεκάδες φιλανθρωπικοί σύλλογοι είχαν συσταθεί σε όλα τα αστικά κέντρα του ελληνικού Βασιλείου και του οθωμανοκρατού-

¹⁰⁸ *Rapporto della società delle dame radunatesi in Corfù per dar opera a varj lavori femminili destinati a sollievo dell'Indigenza*, Corfù 1851, σσ. 3, 5-6.

¹⁰⁹ Εφ. *Η Φωνή*, αρ. 960 (13 Οκτωβρίου 1883), σσ. 2-3.

¹¹⁰ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, αρ. 246 (24 Σεπτεμβρίου 1890), σσ. 994-995 («Κανονισμός του εν Κερκύρα συλλόγου των Κυριών υπέρ των απόρων γυναικών»).

¹¹¹ Στην επιτροπή των «Ευεργετικού Λαχείου» της Φιλελήμονος Εταιρίας της Κέρκυρας συμμετείχαν οι επιφανείς Κυρίες: Αμαλία Δ. Θεοτόκη, Αναστασία Καποδίστρια, Πηνελόπη Βεντούρα, Αμαλία Πολίτη, Ελισάβετ Γιαλλινά κ.ά.· βλ. εφ. *Η Φωνή*, αρ. 960 (13 Οκτωβρίου 1883), σσ. 2-3.

¹¹² J. Rendall, *ό.π.*, σ. 262. Ε. Βαρίκα, *ό.π.*, σσ. 130-132. Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους: φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1995, σσ. 173-177. Maria Luddy, *Women and Philanthropy in Nineteenth-Century Ireland*, Cambridge University Press 1995, σσ. 1, 19, 214. Judith F. Stone, «Republican ideology, gender and class: France, 1860s-1914», στο: Laura L. Frader και Sonya O. Rose (επιμ.), *Gender and Class in Modern Europe*, Ithaca και Λονδίνο 1996, σ. 240. Colin Heywood, «Society», στο: T. C. W. Blanning (επιμ.), *The Nineteenth Century Europe 1789-1914*, Oxford University Press 2003, σσ. 55-56.

μενου ελληνισμού.¹¹³ Όσο πρωτοποριακή ήταν η δημόσια πρωτοβουλία της γυναίκας για την ανακούφιση των πτωχών άλλο τόσο παραδοσιακός ήταν ο προσανατολισμός της πρακτικής εκπαίδευσης που παρείχαν οι σύλλογοι κυριών, με πρωτοπόρους στην Αθήνα το «Φιλοκρητικόν Σχολείον Πτωχών» (ίδρ. 1868) και το «Εργαστήριον των Απόρων Γυναικών» του «Συλλόγου υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως» (ίδρ. 1872). Η κατάρτιση των άπορων και ορφανών κοριτσιών στις «γυναικείες» τέχνες και τα οικιακά επαγγέλματα, όπως τα προσδιόριζε η κυρίαρχη ιδεολογία των φύλων, θεωρείτο ως η πλέον κατάλληλη να τους εξασφαλίσει τα απαραίτητα μέσα επιβίωσης, πολλώ δε μάλλον εφόσον δεν απειλούσε την κρατούσα ταξική ιεραρχία.¹¹⁴ Όσον αφορά στην Κέρκυρα, ο «Σύλλογος των Κυριών υπέρ των Απόρων Γυναικών» αποσκοπούσε στην εκπαίδευση «απόρων γυναικών, πτωχών κορασίδων και ορφανών» ως υφαντρών («διά της συστάσεως εργαστηρίου υφαντικής, ταπητουργίας, κεντημάτων και άλλων έργων»), «υπηρετίδων» και νοσοκόμων.¹¹⁵

Η θέση της γυναίκας, ιδίως της χωρικής, της εργάτριας και της μικροαστής, δεν άλλαξε ριζικά τον 19ο αιώνα. Παρά τη σταδιακή φιλελευθεροποίηση του πολιτικού και την εκκοσμίκευση του νομικού πλαισίου, μετά την κατάλυση της βενετικής κυριαρχίας, αλλά και την ατόνηση του ηθικού καταναγκασμού της Εκκλησίας, πολλές παλαιές νοοτροπίες παρέμειναν ανέπαφες. Ο Ιωσήφ Παρτς σημειώνει το 1887: «Ο αγροτικός αυτής [της Κέρκυρας] πληθυσμός μένει οίκοι, ουδέν μανθάνων περί των εκτός του στενού αυτού κύκλου συμβαινόντων και ησύχως εντρυφών εν ταις απηρχαιωμέναις αυτού δοξασίαις και προλήψεσιν».¹¹⁶ Η ασφυκτική πατριαρχική δομή της οικογένειας διατηρήθηκε ακέραια και ο άκαμπτos και αδυσώπητος κώδικας ανδρικής τιμής συνέχισε να λειτουργεί με τη μορφή άγραφου νόμου. Εναργή απόδειξη τούτου αποτελούν οι ηρωίδες του Κωνσταντίνου Θεοτόκη (1872-1923), οι οποίες κινούνται στο πλαίσιο ενός

¹¹³ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό.π.*, σσ. 302, 305. Χρυσοθέμις Σταματοπούλου-Βασιλάκου, *Το ελληνικό θέατρο στην Κωνσταντινούπολη το 19ο αιώνα τ. Α' (Ιστορία - Δραματολόγιο - Θίασοι - Ηθοποιοί - Θέατρο)*, Αθήνα 1994, σσ. 49-50. Έφη Κάννερ, «Φιλανθρωπικοί σύλλογοι και αποκρουστικότητα κοινωνικών ταυτοτήτων στην ελληνική κοινότητα της Κωνσταντινούπολης (1861-1922)», *Η καθ' ημάς Ανατολή* τ. Γ', Αθήνα 1996, σσ. 189-191. Της ίδιας, *Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης 1753-1912*, Αθήνα 2004, σσ. 136-160. Βασίλης Κ. Γούναρης, *Στις όχθες του Υδραγόρα. Οικογένεια, οικονομία και αστική κοινωνία στο Μοναστήρι, 1897-1911*, Αθήνα 2000, σσ. 263-267.

¹¹⁴ Αλεξάνδρα Μπακαλάκη και Ελένη Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Αθήνα 1987, σσ. 9, 66-80. Μ. Κορασίδου, *ό.π.*, σ. 185.

¹¹⁵ Βλ. στα προηγούμενα, υποσ. 110, άρθρο 3 του καταστατικού («κανονισμού»).

¹¹⁶ Ι. Παρτς, *ό.π.*, σ. 294.

ολοκληρωτικά ανδροκρατούμενου κοινωνικού συστήματος. Ο Κερκυραίος λογοτέχνης απεικονίζει πιστά μια συνεχιζόμενη λυπηρή πραγματικότητα στον αγροτικό και περιαστικό χώρο του νησιού, όπου η γυναίκα εξακολουθεί μέχρι τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα να είναι ένα πλάσμα δυστυχές, άβουλο, φοβισμένο, γεμάτο ενοχές και συμπλέγματα τα οποία, συντελούντος και του αναλφαριθμητισμού τους, είχαν λάβει από αιώνες τη μορφή μιας φυσικής ή εκ Θεού καθορισμένης τάξης πραγμάτων.¹¹⁷

Ωστόσο, στην καμπή του αιώνα και στον αστικό χώρο του νησιού των Φαιάκων η (κατά την Ελένη Βαρίκα) *εξέγερση των Κυριών* είχε ήδη ξεκινήσει. Η διαφορά του φύλου είχε πλέον τεθεί σε αμφισβήτηση, προσδιοριζόμενη ως σχέση υποτέλειας και ανισότητας εις βάρος των γυναικών. Βεβαίως, η ανισότητα τεκμηριωνόταν ακόμη ως αδικία μέσα στο πλαίσιο μιας αχρονικής θρησκευτικής κοσμοαντίληψης και όχι ως μια ασύμμετρη σχέση που ορίζεται ιστορικά από τις δομές της εξουσίας και συγκεκριμένες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες.¹¹⁸ Οι υπερασπιστές των γυναικών ήταν άνδρες και όχι οι ίδιες οι γυναίκες, όπως συνέβαινε στη Δυτική Ευρώπη, στις Η.Π.Α. αλλά και στην ελληνική πρωτεύουσα. Στην Κέρκυρα, όπως και στην Αθήνα, σε αντίθεση με τη Δύση δεν εμφανίστηκε το κίνημα των σουφραζετών για την κατάκτηση του δικαιώματος της ψήφου, ούτε το κίνημα για τη βελτίωση του νομικού καθεστώτος των παντρεμένων γυναικών και της γυναικείας εργασίας.¹¹⁹ Η βελτίωση της θέσης των Κερκυραίων (και γενικότερα των Ελληνίδων) γυναικών στον «μακρύ» 19ο αιώνα ήταν οριακή και αυτο-οριοθετείται από όσα χαρακτηριστικά γράφει η *Εφημερίς των Κυριών*. «Θέλομεν την Ελληνίδα χειραφετημένην διά της ευγενούς εργασίας, την θέλομεν ακαταπόνητον του πνεύματος και της ψυχής σκαπανέα, την θέλομεν εννοούσαν το ύψος των καθηκόντων και δικαιωμάτων της ως ατόμου και ως πολίτιδος, αλλά υπέρ παν άλλο την θέλομεν γυναίκα».¹²⁰

¹¹⁷ Νίκος Α. Καββαδίας, «Οι ηρωίδες του Κωνσταντίνου Θεοτόκη», *Πόρφυρας* 80 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1997), σσ. 423-424, 427, 429.

¹¹⁸ Πρβλ. Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα (4 μελετήματα)*, Αθήνα 1984, σ. 125. Anthony Giddens και άλλοι (επιμ.), *The Polity Reader in Gender Studies*, Cambridge 1998, σ. 7. Michael S. Kimmel, *The Gendered Society*, Oxford University Press 2004², σσ. 1-2.

¹¹⁹ Olive Banks, *Faces of Feminism: A Study of Feminism as a Social Movement*, Oxford 1988, σσ. 37-38, 88-89, 118-126. Η φεμινιστική συνείδηση στην Ελλάδα πολιτικοποιήθηκε το 1920, έτος κατά το οποίο ιδρύθηκε ο *Σύνδεσμος Ελληνίδων υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναίκας*. Ένα χρόνο αργότερα συγκλήθηκε με πρωτοβουλία του Λυκείου των Ελληνίδων το «Α' Εθνικόν Γυναικείον Συνέδριον» υπό την προεδρία της Καλλιρρόης Παρρέν (Εφη Αβδελά και Αγγέλικα Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Μία ανθολογία*, Αθήνα 1985, σ. 33).

¹²⁰ *Εφημερίς των Κυριών*, αρ. 387 (26 Φεβρουαρίου 1895), σ. 1.